

ASPEKTE VAN DIE LEEFWYSE

In hierdie hoofstuk word daar op twee van die navorsingsdoelwitte gefokus wat in hoofstuk I, afdeling 2, onderskei is, naamlik 'n beskrywing van die leefwyse van die Latere Ystertydperkbewoners in Suidoos- en Sentraal-Marico en die aanduiding en verklaring van patrone van sosio-kulturele kontinuïteit en/of verandering wat in die argeologiese rekord waargeneem is. Aspekte waaraan aandag gegee word, sluit woonstrukture, vestigingspatroon, sosio-politieke organisasie, voedselverkryging, metaalbewerking en handel in. In die bespreking word daar chronologies tussen die Vroeë Molokofase, die Latere Molokofase en die bewoning van Kaditshwene onderskei. Hoewel die aanvanklike bewoning van Kaditshwene deel uitgemaak het van die Latere Molokofase, word 'n afsonderlike afdeling daaraan gewy omdat dit die oorgang tot die historiese periode verteenwoordig en die omvangryke kontemporêre dokumentêre getuïenis van vroeë sendelinge 'n vollediger rekonstruksie van die Hurutshe se leefwyse by hierdie vesting moontlik maak. Ten opsigte van die eerste twee fases berus die rekonstruksie by uitstek op die resultate van die vindplekopname (kyk hoofstuk III en IV), asook die data van die argeologiese opgrawings wat in die navorsingsgebied gedoen is (kyk hoofstuk I en V). Waar toepaslik, word hierdie inligtingsbronne deur verwysings na en analogieë uit etnografiese bronne oor die Tswana toegelig. Soos in hoofstuk III, afdeling 3, aangetoon is, maak die heuwel-en-vallei-landskap van Suidoos- en Sentraal-Marico fisiografies deel uit van die westelike Bankeveld en behoort dit oorwegend tot 'n enkele ekologiese streek, waarvan die veldtipe óf as Gemengde Bosveld óf as Suuragtige Gemengde Bosveld óf as 'n kombinasie daarvan getipeer word.

1. DIE VROEË MOLOKOFASE

In hoofstuk V is die opgrawingsverslae van ses Vroeë Molokoterreine (of gedeeltes) daarvan aangebied, naamlik twee terreine op Rietfontein 89 JP (2526AC8a [RFN2] en 2526AC9 [RFN3]) en vier terreine op Magozastad 248 JP (2526CB4a [MGS1], 2526CB4b [MGS2], 2526CB4c [MGS3] en 2526CB9 [MGS4]). Alhoewel geen radiokoolstofdatums tydens Friede en Steel (1981) se ondersoek na die smelterskompleks op Schietkraal 246 JP verkry is nie, dui 'n verkenning ter plaatse daarop dat die terrein waarskynlik ook tot die Vroeë Molokofase behoort. Daarbenewens is daar tydens die argeologiese opname die volgende vindplekke geïdentifiseer wat op grond van vestigingsuitleg en potwerk waarskynlik tot die Vroeë Molokofase behoort (kyk tabel 3.2-3.3): 2526CB3 op Vaalkop 264 JP, 2526AC6 en 2526AC7 (Motwane) op Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP, 2526AC11 op Leeuwfontein 61 JP en 2526AC8b, 2526AC18 en 2526AC19 op Rietfontein 89 JP.

Aan die hand van die radiokoolstofdatums (kyk tabel 5.11) wat van die opgegraafde terreine verkry is, kan afgelei word dat die bewoning van die terreine op Rietfontein reeds teen die middel van die vyftiende eeu begin het, terwyl die terreine op Magozastad waarskynlik eers teen die middel van die sewentiende eeu bewoon is. Die Vroeë Molokofase van Suidoos- en Sentraal-Marico het dus binne die natter en warmer fase van die 'Klein-Ystyd' geval, wat volgens Huffman (1996b:59) se kalibrering en hersiening van Tyson en Lindsay (1992) se klimaatschronologie van ongeveer 1425 tot 1675 geduur het (kyk hoofstuk II, afdeling 2). Voorts dui die opgetekende mondelinge oorleweringe en pleknaamkundige navorsing, waarna in die vorige hoofstuk verwys is, daarop dat

die Vroeë Molokoterreine op Rietfontein en omstreke waarskynlik aan die Hurutshe verbind kan word, terwyl die Vroeë Molokoterreine op Magozastad waarskynlik met die Lete verband hou.

a. Woonstrukture, vestigingspatroon en sosio-politieke organisasie

Soos op foto 7, 13, 15 en 18 uitgebeeld word, was die Vroeë Molokohutvloere gewoonlik met groot hoeveelhede hutpuin bedek waarin paalmerke duidelik afgedruk was. Dit blyk ook uit die opgrawings dat die hutvloere 'n kenmerkende vorm gehad het wat verskil het van dié van die Latere Moloko. 'n Kleirif wat uit drie of meer boë bestaan het, het die hutvloer in twee gedeeltes verdeel, waarvan die agterste deel op 'n hoër vlak gelê het. Die aanwesigheid van potholtes, potskerwe, boonste malers en 'n plat klip in die agterste deel van die hutvloer dui daarop dat graan en bier moontlik daar geberg is. In die voorste of laer deel van die hutvloer was daar gewoonlik 'n duidelik herkenbare vuurmaakplek met twee of drie ronderige klippe, een of meer potholtes, asook 'n holte waarin 'n houtstampblok geplaas kon word.

Volgens Simon Hall (1996:4) dui die argeologiese reste van Vroeë Molokohutte daarop dat 'male and female work took place in close and confined proximity within the hut'. Op grond van 'n studie van soortgelyke hutvloere in die Rustenburgomgewing lei hy af dat die agterste deel van die hut vir rituele doeleindes gebruik is, asook waar mans en vroue hul private kleihouers en voorouerlike spiese kon berg. Die plasing van die houtstampblokholte in die linkerhelfte van die voorste deel van die hut is volgens hom 'n aanduiding dat dit 'n vroulike ruimte gevorm het. Daarteenoor was die regterhelfte van die voorste deel, waarin onder andere 'n kleibankie op die hutvloere van Olifantspoort 29/72 gevind is, 'n manlike ruimte. In die geheel gesien, is Vroeë Molokohutte volgens Hall (1996:4) in verskillende ruimtes verdeel wat as 'voor-agter/publiek-privaat/sekulêr-sakraal' getipeer kan word.

Die vraag ontstaan natuurlik of daar inderdaad so baie van die Vroeë Molokomense se aktiwiteite binne die woonhutte plaasgevind het. Dit is byvoorbeeld moontlik dat hulle ook kookskerms buite hul woonhutte gehad wat nog nie argeologies opgespoor is nie, en dat die vuurherd in die woonhut hoofsaaklik vir die verligting daarvan of as offerplek benut is. Uit Kuper (1980:14) se studie van die simboliese dimensies van die tradisionele wooneenhede van die Suidoos-Bantoesprekendes, veral die Nguni, blyk dit dat die agterste deel van die hut 'n verhewe heilige area was wat met die voorouers geassosieer is. Daar was gewoonlik drie klippe in die vuurherd in die middel van die hut, waarvan een na agter gewys het, heilig was, met die voorouers verbind is en nooit geskuif is nie.

Inligting oor die vestigingspatroon en sosio-politieke organisasie van die Vroeë Molokofase is beperk. Soos in die vorige hoofstuk aangedui is, kon die presiese ligging van veekrale op hierdie terreine tot nog toe nie bepaal word nie. Voorts ontbreek inligting oor die benutting van die ruimtes rondom die hutte, hoofsaaklik omdat daar op hutvloeropgrawings gekonsentreer is. In Sentraal-Marico is 2526AC8a op Rietfontein 89 JP, waar die hutpuin van ten minste 21 woonstrukture voorkom, die grootste terrein wat uit hierdie fase dateer. Indien die oorblyfsels van terrein 2526AC8a en terrein 2526AC8b op Rietfontein saamgegroepeer word, lyk dit of hierdie kompleks uit twee dele saamgestel was. Daar kan egter nie met sekerheid bepaal word of daar op hierdie stadium al sprake van wyksvorming in die nedersettings was nie. Dit is nietemin nie onwaarskynlik nie dat liniegroepe (*masika* of *ditshika*), wat op plaaslike vlak in wyke (*dikgôrô*) georganiseer was, reeds teen ongeveer 1500 onder die Tswana voorgekom en die grondslag van dorpies (*metse*) en die breë sosio-politieke struktuur van die Hurutshe gevorm het.

Die grootste Vroeë Molokoterrein in Suidoos-Marico is 2526CB9 op Magozastad 248 JP, waar die reste van ten minste 59 hutte aan die voet van die rant Rabogadi, sowat 400 m wes van die Maruntwane (Wilgeboomspruit), aangetref is. Soos uit plan 5.11 blyk, kom dit voor of die hutte van terrein 2526CB9 twee breë groepeerings vorm, waarvan die suidelike gedeelte waarin die enkele klipmure voorkom, stroomop lê. Daar is ook in die vorige hoofstuk aangetoon dat terrein 2526CB9 heel waarskynlik met die vestiging van die Lete onder Maphalaole by Rabogadi in die sewentiende eeu gekoppel kan word. In die lig hiervan is dit betekenisvol dat die mondelinge oorleweringe van die Lete verhaal dat hulle ten tye van hul verblyf by Rabogadi in twee seksies verdeel was, wat as die *ba-ntlha-ya-godimo* en die *ba-ntlha-ya-tlase* bekend gestaan het (Ellenberger 1937:34-35, 1954:192). Eersgenoemde term verwys na die 'boonste deel van die nedersetting' na aanleiding van die gebruik van die stamhoof om hom met sy gevolg stroomop te vestig. Hierdie seksie van die hoofstad was alternatiewelik as die *bakgōsing*, dit wil sê die mense van die stamhoof se plek, bekend. Die res van die hoofstad se inwoners het daarnaas en stroomaf gewoon, en die tweede term verwys dus na die 'laer deel van die nedersetting'. In die opgetekende oorleweringe van die Lete word vertel hoe eers die *ba-ntlha-ya-tlase* van Rabogadi weggetrek het, waarna die *bakgōsing* onder Maphalaole hulle later gevolg het (Ellenberger 1937:35-36, 1954:193). Ten opsigte van die verdeling van hul hoofsetel in twee geografiese afdelings, verskil die Lete van die meeste ander Tswanastamme, wie se hoofsetels tradisioneel in drie afdelings verdeel is (Schapera 1943:71, 1970:xii-xiii).

Indien die koppeling van die terrein 2526CB9 met Rabogadi, die sewentiende-eeuse hoofsetel van die Lete, aanvaar word, beteken dit ook dat die Lete reeds op daardie stadium so vertswana het dat hul vermeende Ndebeleherkoms nie uit hul woonstrukture of vestigingspatroon herlei kan word nie. Pogings om vroeëre Ndebelevestings aan die hand van materiële kultuuroorblyfsels of vestigingsuitleg in die argeologiese rekord te identifiseer, sal dus met omsigtigheid bejeën moet word. Voorts dui die vestigingsuitleg van terrein 2526CB9 daarop dat hoewel nedersettings van die Vroeë Molokofase nie naastenby so groot soos die uitgebreide klipmuurkomplekse van die Latere Molokofase was nie, daar reeds 'n mate van samegroepering in groter nedersettings in bepaalde areas teen die middel van die sewentiende eeu n.C. was. Die gedokumenteerde sametrekking van die Hurutshe en ander Tswanastamme in groot nedersettings aan die begin van die negentiende eeu was dus nie 'n gewone of totaal nuwe sosio-politieke ontwikkeling nie.

Dit het ook uit die vindplekopname (kyk hoofstuk III) geblyk dat die Vroeë Molokoterreine op vlaktes of aan die voet van heuwels geleë was, meesal nie te ver van spruite of lopies nie. Hoewel die ligging van Vroeë Molokoterreine verskil van dié van Vroeë Ystertydperkterreine wat direk langs riviere of hul sytakke geleë was, het die vestiging van die Sotho-Tswana op hoër liggende terreine, byvoorbeeld rante, eers gedurende die Latere Molokofase plaasgevind, soos hieronder aangedui sal word. Die volgende stelling van Maggs (1995:141) is dus aanvegbaar, aangesien dit nie rekening hou met die veranderinge wat in die vestigingspatroon van die draers van die Molokotradisie onderskei kan word nie en in werklikheid slegs die woonwyse van die Latere Molokofase beskryf: 'The ethnography of both Nguni and Sotho speaking societies, as well as the archaeology of their progenitors, shows a marked preference for homestead sites on elevated situations above valley bottoms. Hilltops, spurs and plateaux on the sloping sides of valleys are ideal localities; lower slopes and bottomlands are avoided. This cultural preference cannot be explained in practical terms such as defence or health needs. After all, most southern African agriculturist settlements of the first millennium AD were in valley bottom, riverside situations. An explanation should rather be sought in the cosmology of these societies, in which rivers and their banks are regarded as sinister, if not dangerous places.'

Aangesien daar nie juis klipmure op Vroeë Molokoterreine voorkom nie, is dit moeilik om te bepaal of daar reeds op hierdie stadium 'n afsonderlike ruimte in die nedersettings was wat as *kgotla* of openbare vergaderplek kon dien. Verder is daar ook geen groot ashope op Vroeë Molokoterreine aangetref nie. Soos later uiteengesit sal word, is die grootste ashope by die Latere Molokoterreine gewoonlik naby die sentrale *kgotla* geleë, en is die akkumulاسie daarvan waarskynlik 'n aanduiding van die toenemende sentralisasie van politieke en juridiese gesag en besluitneming. In die geheel gesien, dui die grootte van Vroeë Molokoterreine en die aard van die materiële kultuurreste wat teruggevind is, nie op dieselfde mate van politieke gesag en ekonomiese welvaart as wat met die kontemporêre Khamikompleks, of selfs die vroeëre Mapungubwekompleks, verder noord verbind word nie.

b. Voedselverkryging

Oor die bestaanspraktyke van die Vroeë Molokofase is min inligting verkry, deels omdat al die ondersoekte terreine aan grootskaalse erosie blootgestel was en weinig meer as gefragmenteerde hutvloeroorblyfsels behoue gebly het. Dieselfde patroon van gebrekkige terreinpreservering is deur Mason (1986:225) tydens sy uitgebreide en jare lange ondersoek in die Rustenburgomgewing gevind waar hy slegs 13 sogenaamde 'Middel-Ystertydperkterreine' opgespoor het. Hy het op geeneen van hierdie terreine 'n ashoop of mensbegrafnis teëgekome nie. Voorts was direkte getuigenis oor die bestaans ekonomie ook skaars: op van die hutvloere is saad van *Sorghum bicolor* en *Vigna unguiculata* (akkerbone) aangetref, terwyl ses beeste en een skaap of bok onderskei kon word uit die klein hoeveelheid faunareste wat van die hutvloeropgrawings op terrein 29/72 op Olifantspoort herwin is (Mason 1986:223, 266-267, 279). Ofskoon Mason (1986:237, 267) twee toetslote, wat oor sowat 80 m gestrek het, in die oop ruimte tussen die hutte van terrein 29/72 opgegrawe het, kon hy geen tekens van 'n veekraal vind nie.

Die ashoopopgraving op terrein 2526CB9 op Magozastad 248 JP (MGS4.3 en MGS4.4) verstrek dus belangrike aanvullende inligting oor die leefwyse van die draers van die Vroeë Molokotradisie. Soos uit die beskrywe faunareste in hoofstuk V, afdeling 3.b(ii), geblyk het, was die verhouding tussen *Bos taurus* en *Ovis/Capra* 1,5 tot 1, indien skeletkompleksiteit in berekening gebring word. Die terreinbewoners se vleisdieet was hoofsaaklik van gedomestiseerde vee afkomstig en sowel jong as volwasse diere is geslag (Plug & Meyer zu Bargholz 1991b:2). Aangesien die ligging van die veekrale op terrein 2526CB9 nie vasgestel kon word nie, was dit nie moontlik om 'n idee te vorm van die aantal vee wat deur hierdie mense aangehou is nie. Die ruimtes tussen die hutte wat wel vir veekrale benut kon word, asook die grootte van al die gedokumenteerde Vroeë Molokonedersettings, dui egter daarop dat hul veetroppe nie naastenby so groot was as dié van die daaropvolgende fase van die Molokotradisie nie.

Die dieet van die bewoners van terrein 2526CB9 is aangevul deur vleis wat van die jag van wild en die stel van strikke verkry is (kyk tabel 5.1). Eersgenoemde sluit die oorblyfsels van 'n rooibok (*Aepyceros melampus*) en verskeie onidentifiseerbare wildsbokke (*Bovidae*, klas I en II) in. Strikke is moontlik vir die haas (*Lepus/Pronolagus*) en 'n onidentifiseerbare groot voël gestel. Ook die skilpad, die mollusk *Achatina*, en die eiers van die volstruis (*Struthio camelus*) het as voedselbron gedien, hoewel laasgenoemde ook vir die maak van krale ingesamel is (Plug & Meyer zu Bargholz 1991b:2).

Uit die oorblyfsels van *Sorghum bicolor* wat op die hutvloer MGS1.1 van terrein 2526CB4a aangetref is, kan afgelei word dat graansorghum, net soos in die geval van die Latere Molokofase,

waarskynlik die belangrikste gewas was wat verbou is. In die omgewing van Magozastad is die meeste van hierdie landerye waarskynlik langs die Maruntwane (Wilgeboomspruit) en sy sytakke aangê. In die omgewing van Tswenyane/Enselsberg, waar die ander belangrike groep Vroeë Molokoterreine aangetref is, is die vestigingspatroon nie so duidelik nie, maar ook hierdie bewoners het waarskynlik die vrugbare grond langs spruite, onder andere die Mokgola (Klipspruit), benut.

Anders as in die geval van die Latere Molokofase, is daar tot dusver geen oorblyfsels opgespoor wat daarop dui dat die Vroeë Molokomense in Suidoos- en Sentraal-Marico groot kleihouers gemaak het nie. Volgens Simon Hall (1996:11, 14) blyk dit ook uit 'n studie van die Molokotradisie dat die potwerk van die Vroeë Moloko, wat oor die algemeen meer versier is met bande wat met grafiet en/of rooi oker gekleur is, ook meer bakke ingesluit het as dié van die Latere Moloko. Hoewel die gefragmenteerde aard van sommige potskerwe 'n bepaling van die vorm van die houers bemoeilik, word Hall se waarnemings bevestig deur 'n ontleding van die rekonstrueerbare, versierde potwerk van terrein 2526AC8a en 2526CB9 (kyk figuur 5.3-5.8, 5.11, 5.18-5.30): in die geval van terrein 2526AC8a verteenwoordig bakke 59,37% (19 uit 32) van die versameling, terwyl die ooreenstemmende syfer vir terrein 2526CB9 67,74% (21 uit 31) is.

Presies waarom dit die geval is en watter implikasies dit vir die werksaamhede van die vroue ingehou het, is moeilik om te verklaar, veral in die lig van die karige argeologiese getuienis wat oor die Vroeë Molokofase beskikbaar is. Hall (1996:14,16-17) is van mening dat die potwerk van die Vroeë Moloko meer versier is omdat dit 'n groter rol gespeel het om die simboliese grens tussen mans en vrouens in 'the relatively spatial intimacy of first phase settlements' te beklemtoon. Volgens hom dui die argeologiese getuienis daarop dat die ruimtes vir die werksaamhede van mans en vroue meer afgebaken was in die groter nedersettings van die Latere Moloko en dat, vanweë die samegroeiing van groepe, daar toe ook minder behoefte daaraan was om etniese verband deur middel van materiële kultuur (byvoorbeeld potwerkstyl) uit te druk. Hy kom ook tot die gevolgtrekking dat daar in die Latere Moloko waarskynlik meer van houtbakke gebruik gemaak is wat deur mans vervaardig is, 'n verandering wat die volgende geïmpliseer het: 'Men, consequently, appropriated the manufacture of an item of female potting, and in so doing, asserted control over one occasion where men and women publicly interacted' (Hall 1996:14). Die verhouding tussen mans en vrouens tydens die Vroeë Molokofase was dus meer gelyk en die ruimtelike afbakening van aktiwiteitsareas tussen die twee geslagte minder skerp as in die Latere Molokofase, aldus Hall (1996:17). Verdere ondersoek is egter nodig om die geldigheid van hierdie verklaringsmodel te toets.

c. Metaalbewerking en handel

Tekens van ysterbewerking word op feitlik elke Vroeë Molokoterrein in Marico aangetref, 'n aanduiding dat plaaslike nedersettings waarskynlik grootliks selfvoorsienend was wat die produksie van ysterimplemente betref. 'n Ontleding van drie slakmonsters en 'n ysterlem of -dissel van drie opgegraafde terreine op Magozastad, asook ysterslak wat op die oppervlak van terrein 2526AC7 (Motwane) op Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP ingesamel is, toon aan dat die ystersmelt- of ysterreduksietegnologie van die Vroeë Molokomense wesenlik niks verskil het van dié van die Latere Moloko nie (Miller, Boeyens & Küsel 1995:39-41). Ten opsigte van die slak van Motwane, 'n terrein in Sentraal-Marico wat naby die latere Kaditshwene geleë was, merk Miller (1995:48) die volgende op: 'This was a relatively lean bloomery iron smelting slag with comparatively little free wüstite, an indication of fairly efficient smelting.'

Daar is groot ooreenkoms tussen die ystersmeltoonde van sowel die Vroeë as die Latere Molokofase wat tot dusver in Marico ondersoek is. Al die oonde het 'n ovaal vorm en twee tuyère- of blaaspyppeninge. Voorts is die afmetings van die ystersmeltoonde van Buispoort, Schietkraal en Magozastad ook naastenby dieselfde. 'n Uitsondering is die oond van Modderfontein (Borutwe), waarvan die lengte van 1100 mm heelwat meer is as byvoorbeeld die maksimum lengte van die lang as van die twee smeltoonde op Magozastad, MGS3.1 en MGS3.2, wat onderskeidelik op 640 mm en 690 mm bereken is. Sommige van die smeltoondreste wat tydens die oppervlakverkenning van terrein 2526AC2 en terrein 2526AC3, die sentrale en noordelike afdelings van Kaditshwene, waargeneem is, lyk op die oog af ook ietwat groter as die oonde van Magozastad.

Uit die ligging van die smeltoonde op terrein 2526CB4c op Magozastad kan afgelei word dat die smelt van yster reeds op hierdie stadium buite die woonareas plaasgevind het. Daarby kom dit voor of die smeltoonde in groepe opgerig is; by 2526CB4c is die oorblyfsels van drie smeltoonde bymekaar aangetref, terwyl die vyf oonde van Schietkraal in twee groepe verdeel is (Friede & Steel 1981:90). Dit is wel moontlik dat al hierdie oonde nie gelyktydig in gebruik was nie, en dat die groepering die gevolg kon wees van die bou van nuwe oonde wat oueres vervang het. Daar kan ook nie uit die argeologiese rekord bepaal word of daar reeds op hierdie stadium 'n kategorie van ysterbewerkingspesialiste in die samelewing onderskeibaar was nie. Op grond van die beperkte omvang van die metaalbewerkingsaktiwiteite is dit egter twyfelagtig of daar alreeds teen die middel van die sewentiende eeu 'n infrastruktuur in onder meer Suidoos-Marico bestaan het om 'n oorskot ysterprodukte te produseer wat aan ander Tswanagroepe verhandel kon word. Geen tekens van kopersmeltaktiwiteite is tot dusver op Vroeë Molokoterreine in Suidoos- en Sentraal-Marico opgespoor nie, maar 'n onlangse opname van Vroeë Molokoterreine in die Madikwe-natuurreservaat in die noorde van Marico het wel koperslak, kopererts en 'n koperoond opgelewer (Huffman *et al.* 1996:14). Voorts is dit ook insiggewend dat daar net soos in die geval van die 'Middel-Ystertydperkterreine' in die Rustenburgomgewing (Mason 1986:223), nie 'n enkele glaskraal of seeskulp op Vroeë Molokoterreine in Marico gevind is nie. Die handelsbande van die Vroeë Molokomense van Suidoos- en Sentraal-Marico het klaarblyklik nie tot die ooskus gestrek nie.

2. DIE LATERE MOLOKOFASE

Volgens die beskikbare radiokoolstofdatums (kyk hoofstuk V, afdeling 5, en tabel 5.11) het die latere fase van die Molokotradisie in Suidoos- en Sentraal-Marico teen ongeveer die middel van die sewentiende eeu 'n aanvang geneem. Met die uitsondering van twee natter dekades tussen 1790 en 1810, val die Latere Moloko dus binne die koeler en droër eindfase van die 'Klein-Ystyd', wat volgens Tyson en Lindesay (1992) en Huffman (1996b) van ongeveer 1675 tot 1850 geduur het. In die bespreking wat volg, val die klem op die argeologiese ondersoeke wat op Rietfontein 89 JP, Klarstroom 237 JP (Mmutlagae), Vergenoegd 279 JP (Mmakgame), Modderfontein 256 JP (Borutwe), Buispoort 22 JO en Riekersdam 109 JP gedoen is. Verskeie van hierdie terreine het in die loop van die agtiende of vroeë negentiende eeu as hoofsetel van 'n Tswanagroep gedien, waaronder Mmutlagae en Mmakgame van die Bahurutshe booMenwe en Borutwe van die Bahurutshe booManyane. Soos in hoofstuk II, afdeling 4, aangedui is, is die Buispoortterrein waarskynlik deur die Bakgatla ba Mmanaana bewoon. Die bespreking hieronder moet saam gelees word met die rekonstruksie van die leefwyse van die bewoners van Kaditshwene, aangesien die bewoning van laasgenoemde terrein streng gesproke ook deel van die Latere Molokofase uitgemaak het.

a. Woonstrukture, vestigingspatroon en sosio-politieke organisasie

Soos reeds in die vorige hoofstuk genoem is, verskil die terreine van die Latere Molokofase wat hul ligging en boumateriaal betref van dié van die Vroeë Molokofase. Met die uitsondering van enkele terreine naby die Marico- of Groot-Maricorivier, soos byvoorbeeld 2526AD5 op Riekersdam, is almal op of teen die hange van rante geleë en is sowel die veekrale as die mure wat die wooneenhede (*malapa*) afgebaken het, van klip gebou. Op die oog af staan dit in skerp kontras met die voorafgaande fase toe klipmure baie beperk voorgekom het en klip nooit gebruik is om veekrale te bou nie. Dit moet nietemin in gedagte gehou word dat die aanwesigheid van klipmure op terrein 2526CB9 (Rabogadi) op Magozastad daarop dui dat die oorgang na die grootskaalse gebruik van klip in die Latere Moloko moontlik minder skerp was as wat tot dusver gemeen is.

Daar is nog geen bevredigende verklaring vir hierdie verandering in bouwyse aan die hand gedoen nie. Hoewel die gebrek aan hout op die grasveld van die suidelike Hoëveld moontlik 'n rede vir die toenemende gebruik van klip as boumateriaal kon bied, is sodanige oorweging nie orals geldig nie. Uitgebreide klipmuurkomplekse kom ook in gebiede voor waar voldoende hout beskikbaar was, onder andere in die ondersoekte gebied in Suidoos- en Sentraal-Marico. Omdat sommige klipmure baie laag was (dikwels minder as 'n halwe meter), en al die terreine nie noodwendig op hoogs beskutte plekke geleë was nie, is dit ook twyfelagtig of die klipmure om verdedigingsoorwegings opgerig is. Dit is wel moontlik dat die klipmure in kombinasie met takheinings gebruik is en dat die mure wat wooneenhede (*malapa*) omsluit het, 'n mate van privaatheid aan die inwoners van die groter nedersettings gebied het Volgens Simon Hall (1996:6) is die waarskynlikste rede vir hierdie verandering in boustyl meer simbolies van aard: in 'n landskap wat al hoe meer ten volle bewoon geraak het en waarin die moontlikhede om van die herkomsgroep af te skei en weg te trek al hoe minder geword het, kon die klipmure die teenwoordigheid en aansprake van die bewoners op 'n bepaalde gebied 'projekteer' en bevestig.

Soos op foto 29 uitgebeeld word, is daar ook op Mmakgame van klippe gebruik gemaak om die muurbasisse van hutte te vorm. Volgens Mason (1986:660) het hierdie 'foundation pegs' die paal-en-klipmure gestut. Op sowel Mmutlagae, terrein 2526CA26b op Klaarstroom 237 JP, as op Mmakgame is daar 'n hutvloer teëgekrom wat volledig met klip uitgeplavlei is (Mason 1986:661). Daar is ook by sowel Mmutlagae (kyk foto 24) as Mmakgame langwerpige klippe met vlak skuurgleuwe aangetref wat, soos bekend is, die basis gevorm het waarop houtdeure geskuif het wat in die hutingang geplaas is (Mason 1986:661). Volgens Simon Hall (1996:9) kan 'n noue assosiasie tussen die hut, die vroulike liggaam en voortplanting uit die etnografiese gegewens oor die Suidoos-Bantoesprekendes afgelei word, wat moontlik deur die skuifdeure versimboliseer word: 'The door slide itself is an explicit female symbol and the hut is a metaphor for the female body. ...The door and the threshold allude to fertility, and men, as the workers of wood, and through the fabrication of doors, symbolically mediate access to fertility. ... Domestic space is redolent with symbols of fertility and procreation, but through the intervention of men, underpin male control.'

Hoewel die groter sigbaarheid van veral die klipmuurterreine moontlik 'n rol speel, dui die feit dat daar meer as 50 Latere Molokoterreine teenoor slegs 12 Vroeë Molokoterreine tydens die veldopname in Suidoos- en Sentraal-Marico gedokumenteer is, daarop dat die bevolking gedurende die Latere Molokofase vinnig toegeneem het. Die bevolkingstoename blyk ook uit die grootte van veral daardie terreine wat as hoofsetel gedien het. Soos in hoofstuk I, afdeling 4, genoem is, beslaan die klipmuurkompleks van Mmakgame op die Vergenoegdrant volgens Mason (1986:657) 'n area van nagenoeg 2,5 x 0,3 km, dit wil sê 0,75 km². Uit 'n verkenning ter plaatse blyk dit dat sy

opgrawings in die sentrum van die kompleks was waar die grootste beeskrale en ashope te vinde is (kyk foto 28). Onder die Tswana staan hierdie afdeling van 'n hoofstad as die *kgōsing*, dit wil sê die stamhoof se plek, bekend. Hoewel nadere ondersoek nodig is, wil dit voorkom of Mmakgame net soos Kaditshwene in drie breë geografiese afdelings of sones verdeel was. Hierdie vestigingspatroon word vollediger met verwysing na Kaditshwene bespreek.

Ander nedersettings in Suidoos- en Sentraal-Marico wat heelwat kleiner was, maar ook uit meerdere vestigingseenhede (wyke?) saamgestel was, sluit in 2526CA17 op Honingkrans 269 JP, 2526CB1 op Zendingplaats 102 JP, 2526CA21 op Lotteringskraal 243 JP, 2526CB7 op Kleinfontein 260 JP, 2526CA8 op Doornhoek 305 JP, 2526AC4 op Rietfontein 89 JP en 2526AD1 op Roode Sloot 84 JP. Daar is reeds in hoofstuk II, afdeling 3, aangevoer dat daar uit die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Bahurutshe booMenwe afgelei kan word dat hulle hul hoofsetel van tyd tot tyd verskuif het, gewoonlik nadat 'n nuwe stamhoof (*kgōsi*) ingestel is. Hoewel ander faktore soos uitputting van die omgewing, droogtes of konflikte moontlik tot die verskuiwings aanleiding gegee het, het vestigingsmobiliteit ook die praktiese implikasie gehad dat die nuwe stamhoof die uitleg van die nuwe nedersetting kon herskik, onder andere deur hom saam met sy vrouens in die sentrum naby die sentrale *kgotla* te plaas. Indien die nedersetting nie verskuif is nie, sou hy tevrede moes wees om naby sy voorganger se vrouens te bly of om sy *kgotla* op 'n ander plek in die nedersetting, weg van die oorspronklike sentrale *kgotla* van die *kgōsing*, te plaas (vir 'n voorbeeld onder die Ntšhabeleng, kyk Bothma 1962:37-40). Die klipmuurterreine waarna hierbo verwys is, is nie noodwendig almal gelyktydig bewoon nie en die verskil in grootte van byvoorbeeld van Mmutlagae en Mmakgame dui dus nie op 'n hiërargiese politieke struktuur en vestigingspatroon nie, maar eerder op die bewoning van en verskuiwing van die Bahurutshe booMenwe oor die landskap van Marico in die agtiende eeu.¹ Daar kan ook uit die omvang van die klipbouvalkomplekse afgelei word dat hierdie Hurutshegroep die invloedrykste politieke eenheid in Suidoos- en Sentraal-Marico gedurende die Latere Ystertydperk was.

b. Voedselverkryging

Die fauna-ontledings van terrein 2526AC4 op Rietfontein 89 JP, terrein 2526CA26 op Klarstroom 237 JP (Mmutlagae) en terrein 2526AD5 op Riekersdam 109 JP toon aan dat gedomestiseerde vee, hoofsaaklik Sangatipe beeste maar ook skape en bokke, die hoofbron van die vleisdieet van die Latere Molokomense was (kyk tabel 5.2, 5.3, 5.4, 5.5 en 5.10). Die verhouding van *Bos taurus* tot *Ovis/Capra* in die faunaversameling van Rietfontein was 3 tot 1, in dié van Klarstroom 2 tot 1 en in dié van Riekersdam 8 tot 1 (Plug & Meyer zu Bargholz 1991a:3, 1992:2, 1994:2). Volgens Brown ([s.a.:2]) oorheers beeste ook in die faunarestes van Mmakgame en kon daar 'n minimum van

¹ Daar moet op gewys word dat, in teenstelling met die vestigingsmobiliteit wat vir die Bahurutshe booMenwe onderskei is, Pistorius (1997c:131) in 'n onlangse studie tot die slotsom gekom het dat die Bakwena ba Modimosana ba Mmatau van ongeveer die middel van die sewentiende eeu tot 1828 onafgebroke op Molokwane (Selonskraal) gewoon het. Volgens hom dui die radiokoolstofdatums daarop dat die bewoning van die stamhoof se afdeling (*kgōsing*) van Molokwane minstens twee generasies vroeër begin het as wat afgelei kan word uit die genealogiese rekonstruksies wat deur P.-L. Breutz op grond van mondelinge oorleweringe saamgestel is. Hierdie afleiding is veral op twee radiokoolstofdatums gebaseer wat van die stamhoof se *kgōrō* (wyk) in die *kgōsing* van Molokwane verkry is, naamlik 'n datum van 300 ± 40 voor die hede (Pta-5394) vir die diepste deel van die afsetting in 'n 'seremoniële kraal' en 'n datum van 280 ± 50 voor die hede (Pta-5404) vir die diepste opgegraafde laag in die sentrale *kgotla*. Hierdie twee datums kalibreer respektiewelik soos volg: 1642(1654)1666 en 1645(1660)1674;1775-1779 (Pistorius 1997c:126-127).

32 beeste onderskei word, teenoor slegs 18 skape en bokke. Ander gedomestiseerde diere wat in die faunamonsters van hierdie terreine geïdentifiseer is, sluit die hoender (*Gallus domesticus*) en die hond (*Canis familiaris*) in.

Dit blyk ook uit die faunareste dat benewens die vlakvark (*Phacochoerus aethiopicus*) en die sebra (*Equus burchelli*), 'n wye verskeidenheid antilopspecies soos die buffel (*Syncerus caffer*), die blesbok (*Damaliscus dorcas*), die blouwildebees (*Connochaetes taurinus*), die rooihartbees (*Alcelaphus buselaphus*), die springbok (*Antidorcas marsupialis*), die steenbok (*Raphicerus campestris*) en die roobok (*Aepyceros melampus*) gejaag is. Strikke is waarskynlik vir dassies (*Procavia capensis*) en hase (*Lagomorph*) gestel. Ander voedselbronne wat benut is, sluit in skilpaaië, varswaterkrappe, varswatermossels en volstruiseiers. Mmakgame het ook 'n stukkie ivoor van 'n olifant (*Loxodonta africana*), 'n gedeelte van 'n postkraniale been van 'n leeu (*Panthera leo*) en twee stukkie van die kranium van 'n rooijakkals (*Canis mesomelas*) opgelewer. Laasgenoemde is waarskynlik ter wille van sy pels gejaag (kyk tabel 1.1, 5.2, 5.3, 5.4, 5.5 en 5.10).

Dit is interessant dat oorblyfsels van die rooihartbees (*Alcelaphus buselaphus*) in die faunareste van sowel Mmutlagae as Mmakgame (en ook Kaditshwene) teruggevind is. Soos in hoofstuk II, afdeling 2, aangedui is, was die rooihartbees (*kgama*), asook die eland (*phôfu*), na bewering totems van die Hurutshe voordat hulle die bobbejaan (*tshwêne*) as totem aangeneem het. Volgens Willoughby (1905:299) was daar bepaalde voedseltaboes op die rooihartbees van toepassing: 'The original Bahurutshe had two totems, the eland and the hartebeest. They would not touch the hartebeest, but the only part of the eland that they held sacred was the *leshila*, which they described as the fat around the heart, and one section of the tribe, though still adhering to the old totems, thought it right to eat even this. They differentiated between the two totems by saying, "*Pino ke kgama sereto ke phofhu*," that is, "The dance is to the hartebeest; the veneration is for the eland.'" Die feit dat faunareste van die rooihartbees by genoemde klipmuurkomplekse opgegrawe is, dui daarop dat die voedseltaboes op hierdie spesie klaarblyklik nie meer teen die agtiende eeu onder die Bahurutshe booMenwe gegeld het nie.

Daar kan aanvaar word dat akkerbou steeds 'n belangrike faset van die ekonomiese lewe van die Latere Molokomense uitgemaak het en dat sorghum die hoofproduk gebly het. Hoewel die argeologiese assosiasie van die pot met sade van onder andere makatane en akkerbone op terrein 2526AC4 op Rietfontein 89 JP onseker is, is hierdie gewasse heel waarskynlik ook destyds verbou. 'n Gedeelte van 'n kleipyp wat in laag 2 van KSM 1.1 op Klaarstroom opgegrawe is (kyk figuur 5.35), dui daarop dat dagga (*Cannabis sativa*) en/of tabak (*Nicotinia* sp.) waarskynlik reeds in die agtiende eeu gerook en ook aangeplant is.

c. Metaalbewerking en handel

Daar is in hoofstuk II, afdeling 3.a, aangedui dat ystererts redelik vryelik in die navorsingsgebied beskikbaar was. Tekens van grootskaalse ysterbewerking is dan ook by die hoofsetels van die verskillende stamme, Mmutlagae en Mmakgame van die Bahurutshe booMenwe, Modderfontein (Borutwe) van die Bahurutshe booManyane en Buispoort van die Bakgatla ba Mmanaana aangetref. Op Mmakgame is daar tydens 'n verkenning twee smeltersareas en minstens 20 slakhope aan die westekant van die rant aangetref waarop die *kgôsing* geleë was (GPS-lesings: 25° 37' 28,5" suid; 26° 05' 23,3" oos en 25° 37' 42,2" suid; 26° 05' 34,3" oos). Volgens Mason (1986:662) is vier ystersmeltoondareas in 1982 sowat een kilometer noord van die area ontdek wat in 1966 opgegrawe is. Die smeltersareas lê teen die hang van die Vergenoegdrant, aan die onderkant van die residensiële

kompleks. Daar kom ook smeltoonde voor aan die rand van terrein 2526CA28, 'n klipbouvalkompleks op die teenswoordige plaas Kwarriefontein 280 JP wat waarskynlik deel van die suidelike afdeling van Mmakgame uitgemaak het. Die ertsmonster wat van laasgenoemde terrein ingesamel is, was hoofsaaklik uit goethiet saamgestel en betreklik arm aan yster. Desnietemin was die ystersmeltslak baie homogeen, 'n aanduiding dat die yster suksesvol gereduseer is (Miller 1995:48). Die voorkoms van so 'n groot aantal ystersmeltplekke op Mmakgame is moontlik 'n aanduiding dat meer yster daar geproduseer is as wat plaaslik verbruik kon word. Moontlik het dit as handelsproduk gedien.

Die enigste direkte getuienis van handelsbande is 'n enkele blou glaskraal uit die ashoopafsetting op Rietfontein (RFN1.1), asook ook enkele onbeskrewe glaskrale, 'n 'loodkoeël' en 'n porseleinfragment wat deur Mason (1986:673) se opgrawings op Mmakgame (Vergenoegd 279 JP) opgelewer is. Die argeologiese data dui dus daarop dat eksterne handelsbande met die Kaapkolonie of die ooskus nie 'n betekenisvolle rol gedurende die agtiende eeu gespeel het nie, maar dat onderlinge handel tussen Tswanagroepes waarskynlik van veel groter belang vir die Hurutshe was.

3. DIE HURUTSHE BY KADITSHWENE

Soos reeds aangedui is, het die Bahurutshe boomenwe waarskynlik teen die einde van die agtiende eeu hul hoofsetel van Mmakgame naby die Klein-Maricorivier (*Mainêlô/Mainêlwê*) na Kaditshwene in Sentraal-Marico verskuif waar hulle tot die uitbreek van die *difaqane* gewoon het. Hierdie verskuiwing het klaarblyklik saamgeval met die natter tussenpose wat, volgens Tyson en Lindesay (1992), van 1790 tot 1810 in die droër eindfase van die 'Klein-Ystyd' voorgekom het. Die rekonstruksie van die leefwyse van die Hurutshe by Kaditshwene berus op sowel die argeologiese data as die joernaalverslae van die sendelinge John Campbell en Stephen Kay wat die hoofstad onderskeidelik in Mei 1820 en Augustus 1821 besoek het. Dit bied terselfdertyd 'n breër blik op die funksionering van Latere Ystertydperkgemeenskappe in die Suid-Afrikaanse binneland op die vooraand van die *difaqane*.

a. Woonstrukture, vestigingspatroon en sosio-politieke organisasie

Soos op foto 52 en 53 gesien kan word, het slegs die basisklippe ('foundation pegs') van die eertydse hutte van Kaditshwene op die oppervlak sigbaar gebly. Die oorblyfsels van een van hierdie hutte (KLF2.1), waarvan die vloer ongeveer 6,2 m in deursnee was, is opgegrawe en in die vorige hoofstuk beskryf. Campbell se sketse van die nedersetting (kyk foto 40, 42, 65 en 68) toon duidelik aan dat die hutte paal-en-klei-strukture met 'n grasdak was wat die tipiese rondawelvorm ('cone-on-cylinder') gehad het. Volgens Campbell (1822[i]:225) was die hutte aan die buitekant gepleister en was die meeste geel (met oker?) gekleur, hoewel hy een opgemerk het wat smaakvol geel en rooi versier was. Soos blyk uit sy skets van die hut van Senosi, die leier van die Bahurutshe booMokgatlha van Kaditshwene, was sommige hutte ook aan die binnekant gepleister en met tekeninge versier (kyk foto 66 en 67). Die netheid van die hut, wat soos volg deur Campbell (1822[i]:227-228) beskryf is, was opvallend: 'Sinosee's house was neatly finished; it was circular like all the others, having not only the wall plastered both within and without, but likewise the inside of the roof. The wall was painted yellow, and ornamented with figures of shields, elephants, cameleopards, & c. It was also adorned with a neat cornice or border painted of a red colour.' Volgens Kay (1834:198) is daar ook aan die binnekant van die hutte tekeninge van mensfigure op die mure aangebring.

In sy verslag van sy besoek aan Kaditshwene noem Kay (1834:198-200) dat alle Tswanahutte volgens dieselfde algemene plan in vier ruimtes verdeel is. Volgens sy sketsplan en beskrywing van 'n hut, wat grootliks ooreenstem met dié wat Burchell (1824:364-367) na afloop van sy besoek aan die Tlhaping van Dithakong in 1812 saamgestel het, het dit bestaan uit 'n binneste kamer wat as slaapvertrek of bergplek vir waardevolle artikels gedien het, 'n slaapvertrek aan weerskante van die binnekamer waarin ook twee vuurmaakplekke voorgekom het, die ruimte agter die binnekamer waar graan in kleihouers geberg is, asook 'n slaap- of kookruimte aan die voorkant van die hut wat deur twee skermure gevorm is en slegs ten dele onderdak was. Elke hut het ook 'n veranda gehad wat deur die pale gevorm is waarop die dakkonstruksie van latte en gras gerus het. 'n Middelste stutpaal het die dakkonstruksie versterk. Hoewel sy afmetings vir die deursnee van die hut en sy veranda te groot voorkom, word Kay (1834:198-200) se beskrywing nietemin volledigheidshalwe hier ingesluit, omdat dit 'n voorstelling van die tipe hut gee wat deur Senosi bewoon is en deur Campbell geskets en beskryf is:

On a circular row of mimosa poles, forty to sixty feet in diameter, and about nine feet high, a conical roof neatly thatched with straw and guinea corn-stalks is elevated, the covering being fastened down to the wooden frame by bended sprays, in the manner of hay-ricks in Europe, at about three or four feet within the outer row, so as to leave a verandah outside; an inner one of poles is erected, round and upon which, for about two-thirds of the circumference, a mud wall is raised, of two feet thick, and about seven feet high, leaving an aperture all round under the thatch for the admission of air and the exit of smoke, - a precaution perfectly requisite where the heat of summer is so excessive; and a door-way is left in the front part of the wall, which, accommodated to the shape of the human figure, has its wide part above, and diminishes towards the feet to about the width of eight inches; within this walled enclosure an inner chamber is constructed of brush-wood, plastered with mud, round the central pole which supports the vortex of the roof, nearly a perfect parabolic conoid in shape, perhaps from four to six feet diameter, and having a small entrance of from eighteen to twenty inches square, closed by a wicker gate. This is the hidden shrine of the Boochuana *Penates* [penate: die huisgode van die Romeine], the *sanctum* in which the more important domestic vessels and property of the inmates are preserved; and during the winter months it is employed as a sleeping apartment by the family. At angles of about sixty degrees from the outer mud wall, and joining to the small parabolic conoid structure just described, two round walls are also raised, by which the whole area under the roof is divided into four compartments: the first, the inner conoid - the second, an outer one enclosed by the cross and other walls - and the third, the verandah which goes round the whole building, but under the shelter of the roof: on each side of the door-way in the second apartment, two fire-places are sunk in the ground, after the Kaffer fashion, like broad and shallow pans, and made of clay; this chamber is used as the common sleeping-room of the occupants during the warm weather, and the general sleeping-chamber during all but the severer period of the year. In this building, as well as several others I visited, although not in all, another wall was built, projecting two feet beyond the projection of the roof in front of the sleeping apartments, three feet high, and whimsically ornamented, which gave an additional enclosed chamber, half under, and half beyond the thatch; and here, in the height of summer, food is prepared, and sleep is enjoyed in the refreshing influence of the nocturnal breeze. The open space at the back of the conical chamber thus detached from the dwelling part of the house is devoted to the storage of corn, which is preserved in large jars, similar in shape to those used for Portugal grapes, made of clay, and generally from five to seven feet high. Behind this convenient edifice a thrashing-floor is formed, where the millet is beaten out by manual labour; and it has a small hole in the middle, in which the more rigid grains are stamped out of their more tenacious envelope.

Uit die argeologiese ondersoek het geblyk dat die hutplan wat deur Kay beskryf word, glad nie so verteenwoordigend van die woonstrukture op Kaditshwene is nie. In die *malapa*-kompleks reg noord van die sentrale *kgotla*, waar die regent Diutlwileng gewoon het, is slegs een hutvloer gedokumenteer wat die vorm soos bo beskryf is, vertoon. Hierdie hutvloer (BLF1.1 op plan 5.17) is eers onlangs ondersoek en die opgrawingsresultate moet nog verwerk word, maar soos deels op foto 56 gesien kan word, is dit in dieselfde vier kompartemente verdeel as wat in Kay (1834) se joernaalbeskrywing onderskei is. Dit is moontlik dat hierdie meer komplekse hutvorm met 'n

bepaalde status of amp verbind is, en dat die kompleksiteit van die hutvorm eerder as die grootte daarvan, 'n aanduiding van die sosiale posisie van die bewoner daarvan was. In hierdie verband het Burchell (1824:367) byvoorbeeld opgemerk dat die stamhoof van die Tlhaping by Dithakong se hut kleiner en minder opvallend in voorkoms *van buite was* as dié van vele van sy ondergeskikte hoofmanne. Geen tekens van 'n middelste stutpaal (*pinagare*) is ook in hut BLF1.1 opgemerk nie, maar die voorkoms daarvan in Tswanahutte is ook elders aangeteken (Badenhorst 1981:14; Lestrade 1929:29).

Campbell (1822[i]:241, 225) het ook opgemerk dat die oppervlak van die *lapa* waarin die hutte gestaan het, baie skoon en glad afgewerk was. Die grond is eers met sagte klei bedek en daarna glad gemaak deur daaroor met 'hard clay vessels' te rol. Benewens hierdie formele woonhutte, het die Hurutshe ook tydelike skerms opgerig toe hulle saam met Campbell (1822[i]:206) op reis was. Die dik ente van latte is in die grond geplant, waarna die los ente na mekaar gebuig is om 'n dak te vorm wat met riete bedek is. Campbell se sketse beeld ook 'n sogenaamde 'lion house' uit wat op stelte opgerig is, waarin kinders na bewering kon slaap om hulle teen die leeus in die veld te beskerm (kyk foto 40).

Ten opsigte van die klipbouwerk en die vestigingspatroon van die Tswana gedurende die Latere Ystertydperk kan daar na die reisiger Andrew Smith se beskrywing van die nedersettings van die Phiring in 1835 verwys word (Lye 1975:245): 'Besides the kraals which were actually inhabited we noted several others in a state of ruin, which had previous to the late invasion formed the residence of the Bapiri, a subdivision of the Baquain [Bakwena] and who had now either ceased to exist or had become dispersed among the Zooloos [Ndebele]. The walls of these kraals were all constructed of stone, and within the external circle were divided by stone fences in compartments of various sizes and forms. Each compartment during the time the country was occupied by Bechuanas contained the habitations of a family and the dormitory of their cattle.' Volgens Maggs (1976:285, 313) verteenwoordig nedersettings 'elaborate artifacts' wat die 'personality of their makers more sensitively than any other category of artifact' weerspieël. Bloot op grond hiervan moet enige gedagte dat die Tswana, en in die besonder die Hurutshe, net die bewoners, maar nie die bouers van die klipmuurkomplekse was nie (kyk Breutz 1956:167), verwerp word. Volgens Martin Hall (1988:147) dui die feit dat hierdie nedersettings uit uitgebreide klipmuurkomplekse 'with elaborate architectural styles' bestaan het, op beheer oor arbeid op 'n taamlike groot skaal.

Ook die uitleg van Kaditshwene, met sy verskillende residensiële eenhede (*malapa*), beeskrale (*masaka*), wyke (*dikgôrô*) en geografiese afdelings (*dintlha*), was op die tradisionele vestigingspatroon van die Tswana geskoei. Volgens Schapera (1943:70-71, 1953:47, 1970:xiii) is die hoofsetels van die verskillende Tswanastamme, met die uitsondering van die Lete, tradisioneel in drie geografiese afdelings ('zonal divisions') verdeel, naamlik 'n sentrale afdeling (*fa gare*), 'n boonste of regterkantse afdeling (*ntlha ya godimo* of *kwa godimo*) en 'n onderste of linkerkantse afdeling (*ntlha ya tlase* of *kwa tlase*). Die kern van die sentrale afdeling, wat ook as die *kgôsing* (die stamhoof se plek) bekend staan, word gevorm deur die stamhoof se wyk wat direk langs of rondom die sentrale *kgotla* of hoofvergaderplek geplaas is. Die res van die *kgôsing* was saamgestel uit die wyke van onderhoriges of diensknegte ('retainers': *basimane* of *basegôtsô*), wat gewoonlik naby die stamhoof se wyk geplaas is, asook die wyke van adellikes (*dikgôsana*) wat met die stamadministrasie behulpsaam was (kyk ook Tlou 1974:73). Na bewering was die boonste afdeling van die hoofstad (*ntlha ya godimo*) gewoonlik stroomop en wes van die stamhoof se afdeling geleë, terwyl die onderste afdeling (*ntlha ya tlase*) stroomaf en oos

daarvandaan geleë was (Kuper 1982:152-153). Volgens Schapera (1943:70) was die wyke van hierdie twee afdelings uit persone saamgestel wat nie op 'n spesiale wyse aan die stamhoof verbind was nie. Onder diegene was sowel adellikes as gewone onderdane; laasgenoemde het veral betreklik resente immigrantegroepes ingesluit.

Soos uit 'n verkenning van die klipbouvalkompleks en 'n studie van lugfoto's geblyk het, was ook Kaditshwene in drie breë geografiese afdelings verdeel. Die *kgôsing* of die stamhoof se afdeling (terrein 2526AC2) was tussen die twee ander afdelings geplaas, wat deur terrein 2526AC3 in die noorde (die *ntlha ya godimo*) en terrein 2526AC1, 2526AC5, 2526AC13 en 2526AC14 in die suide (die *ntlha ya tlase*) gevorm is (kyk ook kaart 3). Hierdie drie sones of geografiese afdelings is in 'n noord-suid-rigting georiënteer, en nie oos-wes soos deur Kuper (1982:151) as gebruiklik onder die Tswana beskou is nie. Ook die drie geografiese afdelings van Molokwane, die destydse hoofsetel van die Bakwena ba Modimosana ba Mmatau in die Rustenburgomgewing, was in 'n noord-suid-rigting langs die Selonsrivier (Ngwaritse), georiënteer (Pistorius 1992:17, 48).

Daar is reeds in hoofstuk IV, afdeling 3, aangevoer dat daar bloot op grond van Campbell (1822[i]; MSB77[iii]) se beskrywing en sketse van Kaditshwene afgelei kan word dat hy in die sentrale afdeling (*fa gare*), dit wil sê die stamhoof/regent se area (*kgôsing*), tuisgegaan het. Die grootste beeskraal en die grootste *kgotla* kom in hierdie afdeling (terrein 2526AC2) naby die stamhoof/regent se residensiële kompleks voor. Die groot beeskraal (Kraal 1 op plan 5.17), wat 'n area van ongeveer 75 m x 45 m beslaan het, is heelwat groter as die beeskraal van die naasliggende residensiële kompleks aan die westekant (Kraal 2 op plan 5.17), waarvan die oppervlakte op ongeveer 45 m x 25 m bereken is. Voorts is die grootste ashoop op Kaditshwene, waarin die opgrawing KLF1.1 uitgevoer is, langs die groot *kgotla* en die groot beeskraal van die stamhoof/regent aangetref (kyk foto 50).

Wie in die noordelike afdeling van Kaditshwene (terrein 2526AC3) gewoon het, kan nie uit die dokumentêre gegewens vasgestel word nie. Nie een van die veekrale in hierdie afdeling is buitengewoon groter as die ander nie. Verskeie krale is slegs ietwat kleiner as Kraal 2 van die *kgôsing*: een van die noordelike krale se grootte is op ongeveer 35 m x 25 m bereken (GPS-lesing: 25° 20' 28,9" suid; 26° 10' 01,4" oos). Hieruit kom dit voor of daar geen sentrale leiersfiguur in die *ntlha ya godimo* was nie, maar dat verskeie van die linie- of wykshoofde wat daar woonagtig was, van omtrent gelyke status was. Hulle was ook almal aan die gesag van die stamhoof of regent van Kaditshwene onderworpe.

Die suidelike afdeling is verder van die *kgôsing* geleë as die noordelike afdeling en die verskillende residensiële komplekse wat deel daarvan uitgemaak het, is ook verder uitmekaar geleë. Daar kom wel in sowel terrein 2526AC1 as terrein 2526AC5 in die suidelike afdeling 'n groot beeskraal voor, maar hulle is nietemin steeds heelwat kleiner as die hoofbeeskraal in die *kgôsing*. Soos reeds aangedui is, kan daar uit Campbell se beskrywing en ongepubliseerde sketse afgelei word dat 'n deel van die *ntlha ya tlase* deur die Bahurutshe booMokgatlha van Senosi bewoon is. Die spesifieke rant waarop Senosi se woonkompleks geleë was, terrein 2526AC1, staan tans as Daskoppie of Mosidi-wa-dithobolo bekend. Tussen Campbell se besoek in 1820 en die verwoesting van Kaditshwene tydens die *difaqane* enkele jare later het ook die Lete onder Mokgosi hulle by Senosi se Hurutshe aangesluit (Breutz 1953:211). Ten tye van Campbell (1822[i]:312) se besoek het die Lete nog oos van Kaditshwene in hul hoofstad Letlhakane, oos van die Groot-Maricorivier, gewoon.

Daar is reeds daarop gewys dat die wyk (*kgôrô*) 'n belangrike komponent van die residensiële eenhede onder die Tswana gevorm het en dat dit moontlik reeds in die Vroeë Molokofase by terrein 2526CB9 op Magozastad 248 JP op te merk is. Die wyk is, soos genoem, saamgestel uit 'n aantal verwante liniegroepe (*masika*), asook vreemdelinggroepe wat hulle by die heersende liniegroep aangesluit het. Hierdie uitlegpatroon is argeologies veral baie duidelik by SEL 1, 'n wyk van Molokwane, waarneembaar (Pistorius 1992). Die kerngedeelte van een van hierdie wyke in die *kgôsing* van Kaditshwene, wat uit 'n aantal wooneenhede (*malapa*) bestaan wat gesentreer is rondom verskeie beeskrale, insluitende die twee grootstes (Kraal 1 en 2), is gekarteer. Die twee *malapa*-komplekse wat in 'n perdehoefvorm noord van die twee groot vee-krale en die twee vergaderplekke (*dikgotla*) lê (kyk plan 5.17), het elk waarskynlik 'n gesinne- of liniegroep verteenwoordig wat 'n belangrike onderafdeling van die wyk van die destydse regent van Kaditshwene uitgemaak het. Die twee *malapa*-komplekse is elkeen aan 'n groot beeskraal en 'n *kgotla* geskakel en word deur die groot ashoop waarin die opgraving KLF1.1 gedoen is, van mekaar geskei.

Daar kan aanvaar word dat die hoofhut van Diutlwileng, die regent van die Bahurutshe boomenwe tydens Campbell en Kay se besoeke, in een van die groep *malapa* reg noord van die groot beeskraal en die groot *kgotla* geleë was. Die opgegraafde hut, KLF2.1, maak deel uit van hierdie *malapa*-kompleks. Dat Diutlwileng daar gewoon het, word bevestig deur Kay (1834:203) wat in Augustus 1821 waargeneem het hoedat 'n terugkerende krygsmag van die Hurutshe beweeg het na die 'the place of general rendezvous [die *kgotla*], hard by the king's residence ...'. Die presiese ligging van die hoofhut is onbekend, maar Language (1943:76) het met betrekking tot die Tlhaping aangeteken dat die hut van die stamhoof se hoofvrou gewoonlik regoor die hoofingang van die beeskraal gebou is.

Een manier waarop die bande tussen die onderskeie liniegroepe of stamgroeperinge onder die Hurutshe versterk is, was deur huweliksverbintenisse. Diutlwileng, die regent van die Bahurutshe boomenwe, was onder andere met twee van Senosi se dogters getroud (Campbell 1822[i]:263). Dat poliginie veral deur leiersfigure beoefen is en dat hulle gewoonlik verskeie vroue gehad het, blyk ook uit Campbell (1822[i]:315) se opmerking dat Makaba, die tydgenootlike stamhoof van die Ngwaketse, ongeveer 20 vroue gehad het, 'all of whom have separate houses, built in the form of a circle'. Elke vrou het dus haar eie *lapa* gehad, wat op Kaditshwene gewoonlik deur 'n halfmaanvormige klipmuur van die aangrensende *lapa* afgeskort is. Dit is moontlik dat van Diutlwileng se getroude seuns ook in die *malapa*-kompleks noord van die groot *kgotla* gewoon het. Soos blyk uit plan 5.17 bestaan die *lapa* waarin die hut BLF1.1 voorkom, eintlik uit drie of moontlik selfs vier eenhede. Dit het dus 'n meer komplekse samestelling as die ander *malapa* wat daaraan geskakel is, 'n patroon wat moontlik voortspruit uit die behoefte om binne 'n beperkte ruimte vir die inwoning van die jonger generasie en hul gesinne voorsiening te maak. Hierdie patroon is ook by die Pedi gedokumenteer en word soos volg deur Mönnig (1972:59) beskryf: 'Die poliginiese huweliksform, tesame met die patrilokale stelsel van inwoning bring mee dat na een geslag verloop het die geskikte bournuimte selde meer beskikbaar is. ... 'n Tydelike oplossing hiervoor word gevind deur *malapa* agtermekaar te bou, en met 'n stelsel van nou gangetjies te sorg dat die korrekte statusposisie deur die ingange aangedui word. Uiteindelik word die *malapa* vyf- tot sesdiep gebou met, vir 'n vreemdeling, 'n verwarrende stel van kronkelende gange tussen die *lapa*-mure.'

Die groter klipsirkels in elke *lapa* op plan 5.17 verteenwoordig waarskynlik die muurbasisse van die hutte van die onderskeie vroue, terwyl die kleiner klipsirkels moontlik die ligging van die

hutte van groter kinders of bediendes en graanbergings- of kookhutte aandui. Dit strook met Kay (1834:200) se waarneming van die Hurutshe se woonpatroon ten tye van sy besoek aan Kaditshwene: 'If the occupant is a person of wealth and consideration, several other dwellings, smaller in size, but on the same model, are placed near his own, for the accommodation of married members of his family and his slaves, or are used as additional stores for his jars of grain...'. Hierdie beskrywing klop met Campbell se uitbeelding van die 'houses and yard' van Senosi in die suidelike afdeling van Kaditshwene, wat vier hutte en 'n wanvloer in een *lapa* aantoon (kyk foto 64 en 65).

Afgesien van Kay se verwysing, is daar ten opsigte van Kaditshwene egter geen historiese inligting wat daarop dui dat die Hurutshe van die arbeid van die San of Sanverwante mense gebruik gemaak het nie. Die vindplekopname in Suidoos- en Sentraal-Marico het tot dusver ook geen Latere Steentydperk vindplekke opgelewer wat met Kaditshwene verbind kan word nie, maar aangesien dit op die Ystertydperk gefokus het, is dit voor die hand liggend dat slegs uitgebreide argeologiese ondersoeke en opgrawings van 'n wyer spektrum van terreine verdere lig op die kwessie van interaksie met die San kan werp. Onlangse studies oor die Ngwato (Morton 1994:221-222) en die Tlhaping (Du Bruyn, persoonlike mededeling, 1994) het wel aan die lig gebring dat die San of Sanverwante mense deur hierdie Tswanastamme as lyfeienes ('serfs') onderwerp is in 'n sisteem wat as *botlhanka* bekend gestaan het. Dit is in hierdie opsig ook interessant dat Latere Molokoterreine soos Olifantspoort en Molokwane in die Rustenburgomgewing heelwat klipwerktuie opgelewer het (Pistorius 1992:36). Die benutting van klip word gewoonlik aan die gebrekkige plaaslike produksie van yster toegeskryf (Mason 1986:456), maar die moontlikheid moet ook in gedagte gehou word dat die San-onderdane van die Tswana vir die vervaardiging of gebruik van die klipwerktuie verantwoordelik kon wees.

Volgens Simon Hall (1996:7-11) is die meer komplekse uitleg van die groter klipbouvalterreine 'n aanduiding van toenemende sosio-politieke kompleksiteit. Dit het gepaard gegaan met 'n konkreter afbakening van of skeiding tussen aktiwiteitsareas, soos blyk uit die oprigting van afsonderlike kookhutte en graanbergingshutte in die *malapa*. Hy spekuleer ook dat daar waarskynlik 'n groter mate van ongelykheid tussen die twee geslagte ontstaan het, wat gekenmerk is deur 'n groter mate van beheer wat mans oor vroue se arbeid uitgeoefen het. Vanweë die totstandkoming van groot nedersettings was die landerye dikwels ver van die residensiële areas verwyder, waardeur die vroue se arbeidsverpligtinge bemoeilik is. Dit is volgens hom vererger deur die mans se toenemende betrokkenheid in veestrootogte en oorlogvoering tydens die onderlinge konflikte wat teen die einde van die agtiende en die begin van die negentiende eeu onder die verskillende Tswanastamme voorgekom het.

Daar is alreeds genoem dat toe Campbell en sy geselskap in Mei 1820 met drie waens in Kaditshwene aangekom het, die Bahurutshe boomenwe onder die regentskap van Diutlwileng gestaan het. Hy was die broer van Sebogodi wat volgens oorlewering teen ongeveer 1815 in 'n geveg teen die Bakgatla ba Mmanaana van die Buispoortarea omgekom het (Breutz 1953:95). Dit blyk ook uit Campbell (1822[i]:226-227) se joernaal dat Moilwa, een van die seuns van Sebogodi, toe al begin aanspraak maak het op die stamhoofskap hoewel hy nie uit die vrou met die regte rang gebore is nie. In sy ongepubliseerde joernaal (MSB77[iii]:18) het Campbell die bevolking van Kaditshwene op 20 000 geskat, maar in sy gepubliseerde reisverslag het hy dit na 16 000 verminder (Campbell 1822[i]:277). Stephen Kay (1834:205), wat die nedersetting in Augustus 1821 besoek het, het Kaditshwene beskryf as die digstbevolkte dorp sedert hy die Kaap verlaat het en die inwonertal daarvan op 13 000-14 000 beraam. Kay meld ook dat hy op Sondag,

12 Augustus 1821, 'n preek uit 1 Timotius 2: 3-7 vir 'n skare van sowat 6000 mans, vrouens en kinders in Kaditshwene gehou het (W.M.M.S., Box 1, File 1821, Kay - Directors, Kurry Chane, 20/8/1821). Hieruit, asook op grond van die argeologiese verkenning van die terrein en 'n bestudering van lugfoto's, is dit duidelik dat Kaditshwene op daardie stadium een van die grootste nedersettings in die Suid-Afrikaanse binneland was.

Soos reeds vroeër aangetoon is, kom dit uit die dokumentêre gegewens voor of die meeste stamlede van die Bahurutshe booMenwe en die Bahurutshe booMokgatlha teen 1820 by Kaditshwene saamgetrek was. Kay (1834:196) het byvoorbeeld in Augustus 1821 opgemerk dat hy en sy geselskap vir bykans 'n week deur 'n bykans ontvolkte gebied gereis het voordat hulle by Kaditshwene aangekom het. Daar is ook reeds in hoofstuk II, afdeling 4, daarop gewys dat Kaditshwene op 'n rantereeke geleë was en dat die regent Diutlwileng teenoor Campbell (1822[i]:232) opgemerk het dat dit om verdedigingsoorwegings daar opgerig is. Die vestiging van Tswanagroepes in groot nedersettings op verdedigbare rante was 'n algemene verskynsel aan die begin van die negentiende eeu. Soortgelyke vestings is deur die Bakwena ba Modimosana ba Mmatau by Molokwane (Pistorius 1992), die Barolong booRatlou by Khunwana (Campbell 1822[i]:171), die Ngwaketse onder Makaba by Kanye (Schapera 1942:4) en die Bakwena ba Setšhele in die omgewing van die Dwarsberge (Kay 1834:204) bewoon.

Die sametrekking van die Tswana in groot nedersettings word dikwels gekontrasteer met die patroon van verspreide nedersettings wat tradisioneel onder die Nguni aangetref is. Die verskil word gewoonlik aan ekologiese oorsake gewyt: daar word aangevoer dat in teenstelling met die waterryke oostelike deel van die land, die skaarste aan oppervlaktwater in die weste die Tswanabewoners daarvan genoop het om in groter nedersettings te groepeer (vgl. Eldredge 1992:13; Hammond-Tooke 1993:14; Maggs & Whitelaw 1991:22). Kulturele voorkeur vir samewoning, veral soos blyk uit die funksionering van die wykstelsel wat die inkorporering van selfs vreemdelinggroepes vergemaklik het, word ook as 'n moontlike rede vir die ontstaan van groter nedersettings genoem (Manson 1990:47). Daar is in die vorige hoofstuk aangetoon dat daar uit die mondelinge oorleweringe van die Lete en die argeologiese reste van terrein 2526CB9 aan die voet van Rabogadi op Magozastad afgelei kan word dat die neiging om in hoofsetels saam te trek, waarskynlik reeds teen die tweede helfte van die sewentiende eeu onder die Tswana gevestig was.

Nog 'n faktor wat tot die aggrerasieproses aanleiding kon gee, was die onderlinge militêre konflik wat aan die einde van die agtiende en die begin van die negentiende eeu tussen die verskillende Tswanastamme (*merafe*) geheers het. Dit is reeds in 1821 deur Stephen Kay raakgesien, toe hy op sy reis deur die teenswoordige provinsies Noord-Kaap en Noordwes soos volg daarvoor opgemerk het: 'In order, as much as possible, to be prepared for attack, the population of the interior is in a great measure concentrated in towns, which are in many instances built on the very summits of mountains, commanding an immense prospect every way' (W.M.M.S., Box I, File 1821, Kay - Directors, Kurry Chane, 20/8/1821). Daarteenoor is dit egter hoogs onwaarskynlik dat die grootskaalse aanplanting van mielies tot die sametrekking van die Tswana in groot nedersettings kon gelei het. Soos in die bespreking van voedselverkryging aangetoon sal word, word die groot nedersettings van die Tswana en die konflikte van die *difaqane* verkeerdelik deur Huffman (1996b) met die invoering van hierdie gewas in verband gebring.

Die stamvergadering of *pitsô* wat op 10 Mei 1820 in Kaditshwene gehou is, werp heelwat lig op die politieke organisasie van die Hurutshe en ander groot Tswanastamme uit die Latere Ystertydperk. Die hoofdoel van die *pitsô*, of 'general meeting of the captains', soos Campbell dit beskryf, was om die sendingdirekteur se besoek en die moontlike vestiging van 'n sendingstasie te bespreek. Tog het 'n groot deel van die verrigtinge gehandel oor die bedreiging wat die Bahurutshe boomenwe van ander Tswanastamme, veral die Bakwena ba Setšhele vanuit die noorde, in die gesig gestaar het. Uit Campbell (1822[i]:268-269) se beskrywing kan afgelei word dat daar 'n groot mate van vryheid van spraak onder die aanwesige mans tydens so 'n vergadering geheers het: 'None seemed to have the smallest timidity, nor were they reluctant to express their minds with freedom. In fact, they exhibited a singular compound of barbarism and civilization. The utmost latitude of speech seems to be allowed on such occasions. The women, who stood about twenty yards distant from the assembly sometimes cheered, by pronouncing the letter r in a loud musical tone.'

Hierdie vergadering het in die *kgotla* of openbare vergaderplek plaasgevind waar Campbell met sy waens en tent tuisgegaan het (kyk plan 5.17). Die *kgotla*, wat direk langs die groot beeskraal geleë was, was ook die bymekaarkomplek waar die mans die velle bewerk en karosse gemaak het, 'n taak wat selfs deur die regent Diutlwileng tydens Campbell (1822[i]:230 & 235) se besoek uitgevoer is. Dit is deur Campbell (1822[i]:223) beskryf as 'n 'extensive inclosure ... surrounded by a stone wall, except at the gate by which we entered' waar 'some strong posts, ten or twelve feet high, were driven into the ground'. Die argeologiese ondersoek het 'n prominente monoliet (*motlôutlô*) by die hoofingang tot die vergaderplek aan die lig gebring wat, soos reeds genoem is, ook in Campbell se ongepubliseerde sketse aangetoon word (kyk foto 47 en 48). Soos reeds in hoofstuk IV genoem is, staan hierdie monoliet van horingfels ongeveer 103 cm bo die grondoppervlak uit. Dit is heelwat groter as die omgevalde monoliet by die ingang tot die *kgotla* van die aangrensende *malapa*-kompleks ten weste daarvan, wat ongeveer 75 cm lank is.

Daar kon tot dusver geen etnografiese inligting oor die voorkoms of betekenis van monoliete onder die Tswana opgespoor word nie, maar in die literatuur oor die Shona word gemeld dat monoliete 'n politieke gesagsimbool was wat deur hulle as die 'horns of the ruler' beskryf is (Huffman 1986b:307). Die plasing van monoliete by die *dikgotla* van Kaditshwene en ook Molokwane (Pistorius 1992:63) is moontlik 'n aanduiding dat dit ook onder die Tswana as 'n simbool van politieke gesag gedien het. Dit is voorts interessant dat nog 'n omgevalde monoliet, wat ongeveer 106 cm lank, 22 cm breed en 11 cm dik is, op die platform by die ingang tot die sentrale *kgotla* van Kaditshwene aangetref is. Die vraag ontstaan of hierdie omgevalde monoliet dalk met die regeringskap van Sebogodi, die vorige stamhoof van Kaditshwene, verbind kan word. Die politieke aansien wat die stamhoof onder die Tswana geniet het, asook sy assosiasie met die *kgotla*, blyk duidelik uit die volgende raaisel wat deur Schapera (1932:227 [ortografies aangepas]) onder die Bakgatla ba ga Kgafela van Mochudi in Botswana opgeteken is: '*Mpolêlêlê: letlharapa le fa gare ga lekgotla. Ke morêna. Tell me: the thick stump which is in the midst of the men's meeting-place. It is the chief (who is expected to be a "fixture" in the kgotla).*'

Die intrinsieke verband tussen die *kgotla*, die beeskraal en stamhoofskap onder die Tswana is reeds lank gelede deur Willoughby (1905:301-302) opgesom: 'As soon as one becomes familiar with the general arrangement of a Becwana town, one notices the prominent position of the cattle kraal. The great place of public assembly is really a large cattle kraal surrounded with a circular fence of stout and strong poles; and the cattle kraal of the chief's herds opens directly into this place of assembly. One feels that it is not mere accident which has brought the cattle kraal into

this close connection with the place of public assembly. It is in this place that the public business of the tribe is transacted; here all the ordinary public assemblies are held, all the assemblies, in fact, except those that are attended with arms; here at daybreak, the chief administers justice; here are held the rain-making rites, the ploughing rites, the new year purification rites, the rites in connection with the purification of warriors, and even some of the final rites connected with the initiation ceremonies for boys and girls. Here all the messengers from the outlying districts will await the pleasure of the chief, and to this place every visitor at once proceeds. There is scarcely an hour in the day when one may not be quite sure of finding a little group of tribesmen there, either talking to the chief or waiting his return. And in the old days, if a chief wished to take a person aside for confidential conversation, he usually took him into the cattle kraal proper. And here, when the chief's work is done, they lay him finally to rest just within the entrance to the cattle kraal. One naturally enquires the Secwana name for such a place, and one learns that it is called *kgotla*.' Volgens Kuper (1982:150-151) is die vervanging van die beeskraal deur die *kgotla* as die openbare vergaderplek van die stam 'n aanduiding van groter politieke kompleksiteit en die totstandkoming van grootskaalse besluitnemende eenhede onder die Sotho-Tswana. Hierdie ontwikkeling was waarskynlik die gevolg van 'n toename in die bevolking, asook die inkorporering en sametrekking van liniegroepe as deel van wyke in groter residensiële eenhede.

b. Voedselverkryging

(i) *Veeteelt*

Campbell (1822[i]:256), wat duidelik met die groot hoeveelheid beeste op Kaditshwene beïndruk was, meld in sy joernaal dat die terugkerende beestroppe van die Hurutshe saans in net een rigting meer as drie kilometer ver gestrek het: 'The Marootzee greatly abound in cattle. I witnessed their herds returning in the evening to the kraals, or inclosures in the town. For two miles in one direction the road was covered with droves of cattle'. In sy ongepubliseerde dagboek (MSB77[iii]:21) noem hy dat die Hurutshe ongeveer 500 osse in die groot beeskraal langs die sentrale *kgotla* aangehou het waar sy waens getrek was, maar in die gepubliseerde joernaal verwys hy na sowat 500 osse *en koeie* wat in die kraal aangehou is (Campbell 1822[i]:233). Indien osse en koeie nie in dieselfde veekrale aangehou is nie, sou dit belangrike implikasies vir die interpretasie van die argeologiese faunareste kon inhou, maar dit is moontlik dat Campbell homself bloot gekorrigeer het. In hierdie verband is dit insiggewend om aan te haal wat Burchell (1824:368) in 1812 in verband met die Tlhaping van Dithakong opgeteken het: 'The *cattle* usually kept at the town, are generally cows, retained there only by those who prefer or require sweet milk. Some pack-oxen for occasional service, and a few *goats*, are also fed in the surrounding plain; but oxen for slaughter are always pastured at the out-posts, and driven to town only as they are wanted for use. Of these last, a considerable number are brought in every night, and killed the next morning.'

Soos vroeër aangedui is, beslaan die groot beeskraal in die sentrale gedeelte van die *kgosing* van Kaditshwene waarna Campbell verwys, 'n area van ongeveer 3375 m² (kyk Kraal 1 op plan 5.17). Volgens inligting wat deur Dreyer (1992:371) van plaaslike boere en die Vrystaatse Departement van Landbou verkry is, word 'n ruimte van ongeveer 10 m² per bees in 'n kraal benodig. Indien hierdie berekening as basis aanvaar word, kan afgelei word dat die aantal beeste wat in die hoofbeeskraal op Kaditshwene aangehou is nader aan 340 was, en dat Campbell se skatting van 500 heelwat te hoog was.

Die besit en korrekte aanwending van beeste het 'n sentrale en komplekse rol in die kultuur van die negentiende-eeuse Tswana vervul. Beeste was nie net 'n ekonomiese kommoditeit of lewensmiddel nie, maar ook 'n simbool van rykdom en status. Dit het gedien as offerdiere, trougoedere en betaalmiddel in regsdispute en by tribuutlewering. Vanweë hul groot waarde en om die risiko van verliese te beperk, het die Tswana die *mafisa*-stelsel toegepas waarvolgens 'n eienaar 'n gedeelte van sy beeste by 'n armer stamgenoot uitgeplaas het. Laasgenoemde het gebruiksreg daarvan geniet en kon hoop dat van die aanteelnee aan hom geskenk sou word ter erkenning van die diens wat hy gelewer het (kyk Coertze 1986; Dreyer 1992:370). Beeste was ook 'n vervoermiddel, want volgens Campbell (1822[i]:209) het die Hurutshe van pakosse gebruik gemaak om rou dierevelle te vervoer wat hulle van die Thamaga van Madibogo geruil het.

Dat beeste destyds vir die Tswana van die uiterste belang was, is ook deur Campbell (1822[i]:291) waargeneem: 'All the interior nations are so dependent on their cattle for subsistence, that to deprive them of either the whole or a part must make them almost desperate, and render them formidable enemies'. Soos reeds in hoofstuk II, afdeling 4, opgemerk is, is Campbell (1822[i]:174) veral deur die gereelde voorkoms van veestrooptogte in die binneland getref. 'n Studie van die tydgenootlike Ngwaketse onder Makaba het aan die lig gebring dat die stamhoof sy beeskuddes destyds hoofsaaklik deur middel van ruilhandel met en strooptogte op naburige Tswanastamme vermeerder het (Gulbrandsen 1987:22). Dat veestrooptogte 'n grondliggende oorsaak van vele konflikte was, word raak saamgevat in 'n Tswanalied, '*Kgômo, modimo wa gaê, modimo wa nkô ê mêtsi; kgômo e lotlhanya ditshaba, e bolailê banna ba le bantsi*', wat oorspronklik deur Schapera (1934:14) opgeteken is (kyk Comaroff & Comaroff 1990:195 [ortografies aangepas]). Dit kan soos volg vertaal word: 'Bees, god van die huis, god met die nat neus; bees wat stamme laat oorlog voer, jy het baie mense doodgemaak.'

Die ligging van beeskrale in die middel van 'n ten volle ontwikkelde wyk of *kgôrô*, 'n verskynsel wat deur Huffman (1989:159) as die 'sentralebeespatroon' getipeer is, is 'n verdere aanduiding van die sentrale rol van beeste in die kultuur van die Hurutshe en ander Tswana- of patrilineêre Bantoesprekende groepe. Dit blyk ook uit 'n ondersoek na die stamhoof se wyk in die *kgôsing* van Kaditshwene, wat gedeeltelik in plan 5.17 uitgebeeld word, dat die beeskrale in die sentrum geleë was en dat die *malapa* van die verskillende gesinne- of liniegroepe (*masika*) daaromheen gerangskik was. Volgens Willoughby (1905:308; kyk ook Kuper 1982:11-12) is die wyks- of liniehoof onder die Tswana gewoonlik in of onder die muur van die beeskraal begrawe, terwyl sy vrou onder die werf- of wanvloer in die *lapa* agter die hut begrawe is. Die man se liggaam is in 'n beesvel toegedraai en voor die begrafnis is 'n beesbeen of -hoef na die lyk gehou en by sy kop in die graf geplaas. Op dieselfde wyse is ook 'n melktou, 'n neuskoord van 'n os en 'n melkbak aan hom getoon, waarna beesmis in die graf gegooi is. Hierteenoor is daar in die geval van 'n vrou se begrafnis, 'n pot, 'n lepel, 'n bord, 'n gevurkte papstok, 'n wanmandjie, 'n stamper van 'n houtstampblok en 'n gekraakte pot by die lyk geplaas, terwyl graansorghum op die graf gestrooi is.

Soos blyk uit die spesielys (hoofstuk V, tabel 5.7) wat op grond van die opgegraafde faunaoorblyfsels van Kaditshwene saamgestel is, was beeste, skape en bokke die vernaamste vleisbron van die inwoners. 'n Minimum van 17 beeste en 14 skape en bokke is onderskei, maar indien skeletkompleksiteit in berekening gebring word, was die verhouding tussen die twee kategorieë 3 tot 1 (Plug & Meyer zu Bargholz 1993:3). Hierdie bevinding weerspreek die aanname van historici soos Manson (1990:54) dat wild destyds die belangrikste vleisbron van die Hurutshe was.

Volgens Campbell (1822[i]:273) het die Hurutshe van Kaditshwene 'n spesiale plek gehad waar hulle beeste geslag het, 'n gebruik wat hy nie in ander Tswanadorpe teëgekomp het nie. Dit was nog nie moontlik om sodanige ruimte bo alle twyfel in die argeologiese kompleks op die Kleinfontein-Bloemfonteinrant te identifiseer nie.

Hoewel die opgegraafde faunamonster te klein is om slagpatrone te bepaal, kom dit voor of sowel jong as volwasse beeste geslag is. Dit is nietemin opvallend dat ouderdomsklasse V en VI, dit wil sê diere van 24-30 maande en 30-42 maande onderskeidelik, nie in die versameling verteenwoordig is nie. Volgens Plug en Meyer zu Bargholz (1993:4) is dit moontlik dat jong volwasse beeste nie geslag is nie en by veeposte weg van die hoofsentrum aangehou is. Die Bahurutshe boomenwe het wel destyds sodanige veeposte gehad (Campbell 1822[i]:279, 291), en tydens die argeologiese opname is verskeie klipkrale aangetref wat moontlik as veeposte kon gedien het, onder andere twee op die rant bokant die waterval op Mezeg/Tswenyane (terrein 2526AC10) enkele kilometer vanaf Kaditshwene. Inligting wat deur die Sweedse reisiger Emil Holub in 1884-1885 onder die Kgatla aan die Maricorivier ingewin is, dui daarop dat sodanige veeposte nie noodwendig net deur jong, ongetroude mans beman is nie, maar dat die veeherders se gesinne in sommige gevalle ook daar gewoon het (Breutz 1952:264-265).

In Campbell (1822[i]) se joernaal word, interessant genoeg, geen melding van die aanwesigheid van skape of bokke op Kaditshwene gemaak nie, terwyl hulle wel in die faunareste uit die ashoopopgrawing (KLF1.1) naby die sentrale *kgotla* verteenwoordig is. Enersyds het Campbell moontlik bloot nagelaat om na skape en bokke te verwys omdat hulle minder belangrik en opvallend as die groot beestroppe van die Bahurutshe boomenwe was. Andersyds is dit moontlik dat daar nie baie bokke of skape in die sentrale gedeelte van die *kgôsing* aangehou is waar Campbell tuisgegaan het nie, maar dat die kleinvee elders aangehou of van ander groepe verruil is. Wanneer die terreinkaart van die kern van die stamhoof se wyk in die *kgôsing* bestudeer word (plan 5.17), is dit inderdaad so dat daar nie juis ruimtes voorkom wat as skaap- of bokkrale geïdentifiseer kan word nie. Talle kleiner krale wat vir sodanige doeleindes geskik is, kom egter in die res van die *kgôsing* voor. Campbell (1822[i]:178) het die tipe skape wat hy in die binneland aangetref het toe hy by die nabygeleë Rolong van Khunwana was, soos volg beskryf: 'They minutely examined my dress, but were most diverted by finding hair instead of wool upon my head. In this country the sheep are covered with hair, and the human head with wool.' Hoewel Campbell ook nie na die aanwesigheid van hoenders op Kaditshwene verwys nie, het die opgrawings wel oorblyfsels van *Gallus domesticus* opgelewer (kyk hoofstuk V, tabel 5.7).

Die oorblyfsels van ten minste een hond (*Canis familiaris*) is in die ashoopopgrawing op Kaditshwene gevind. Oor die Hurutshe se honde het Campbell (1822[i]:248-249) hom soos volg uitgelaat: 'Even the dogs, to whom they seem greatly attached, are living skeletons, from want of food. It required a sharp look out, and a severe use of the lash, to prevent them from running off with the meat cooking at the fires. No opportunity is lost by these animals for seizing anything eatable within their reach. Their perseverance and boldness in the pursuit of food is unconquerable.' Een nag het die honger honde nie alleen 'n lid van Campbell se Khoekhoengeselskap se skoene opgevreet nie, maar boonop die rieme waarmee die twee perde aan die waens vasgebind was, tot by die perde se bekke verorber (Campbell 1822[i]:236).

(i) Jag

Campbell verstrek min inligting oor die jaggebruike van die Hurutshe van Kaditshwene. Dit blyk ook uit sy joernaal dat wild in die onmiddellike omtrek van Kaditshwene skaars was (Campbell 1822[i]:271), iets wat te wagte was indien die invloed van so 'n groot bevolking op die omgewing in ag geneem word. Volgens Adam Kuper (1982:13) was jag onder die Suidoos-Bantoesprekendes tradisioneel 'n aktiwiteit van mans wat as 'a ritually heightened counterpart' van veeboerdery beskou kan word. Dit was nie so 'n belangrike en gereelde voedselbron vir die meeste groepe nie, maar groot of gemeenskaplike jagtogte is tydens bepaalde sleutelmomente in die siklus van die natuur of die stam se sosiale lewe onderneem, onder andere tydens inisiasieseremonies, voorbereidings vir oorlog, die inhuldiging van leiers en selfs om reën te maak.

Dat die Hurutshe olifante gejaag het, blyk daaruit dat die regent Diutlwileng ten minste twee olifanttande aan Campbell (1822[i]:243, 260) oorhandig het en dat die hoofman Senosi by geleentheid 'n olifanttand aan hom belowe het. Olifantivoor was nie alleen 'n gesogte handelsitem nie, maar is ook gebruik om ornamente te vervaardig. Geen ivoor is in die aanvanklike ashoopopgrawing, KLF1.1, teruggevind nie, maar 'n aanliggende opgrawing in dieselfde ashoop (KLF3.1) het onlangs wel 'n gebreekte ivoorarmband met 'n deursnee van ongeveer 60 mm opgelewer. Ook die renoster is ongetwyfeld gejaag, want Campbell (1822[i]:205, 295) het opgemerk dat die Rolong van Khunwana vier strydbylhandvatsels uit een renosterhoring kon maak en die gebruik gehad het om die bene en pote van 'n renoster in 'n uitgeholde miershoop voor te berei en te kook om dit te kon eet.

Soos in die vorige hoofstuk genoem is, dui die spesielys van die ashoopopgrawing op Kaditshwene (KLF1.1) daarop dat ten minste die volgende wildsoorte om hul vleis gejaag is: *Equus burchelli* (sebra), *Phacochoerus aethiopicus* (vlakvark), *Alcelaphus buselaphus* (rooihartbees), *Tragelaphus strepsiceros* (koedoe) en *Redunca fulvorufula* (rooiribbok). *Pedetes capensis* (springhaas) en *Lagomorph* (haas) is waarskynlik in strikke gevang. Ook die volstruis, *Struthio camelus*, is gejaag en sy eiers is versamel. 'n Ander voedselbron van die inwoners was die insameling van varswatermossels, *Unio caffer*, *Unionidae* en *Aspatharia* sp., asook die varswaterkrap, *Potamonautis* (Plug & Meyer zu Bargholz 1993:3).

Bogenoemde spesielys sluit ook verskeie wildsoorte in wat volgens Plug en Meyer zu Bargholz (1993:5) nie tot die dieet van die Bahurutshe boomenwe bygedra het nie, naamlik die blou-aap (*Cercopithecus aethiops*), die bakoovos (*Otocyon megalotis*), die rooijakkals (*Canis mesomelas*), die stinkmuishond (*Ictonyx striatus*), die bruinhiëna of strandjut (*Hyaena brunnea*) en die leeu (*Panthera leo*). Ofskoon Andrew Smith in die 1835 met verwysing na die eetgewoontes van die Kwena opgemerk het dat hulle die 'wolf', jong leeus en die luiperd geëet het (Kirby 1940:207), is hierdie diere waarskynlik eerder vir hulle velle gejaag of om bestanddele vir medisinale doeleindes te bekom. Dat wildsvelle as karosse baie gewild was en dat ander spesies ook gejaag is benewens dié wat in die faunareste onderskei kon word, blyk duidelik uit Campbell (1822[i]:268) se beskrywing van die kleredrag van die Hurutsheleiers wat die *pitsô* of stamvergadering op 10 Mei 1820 in die sentrale *kgotla* op Kaditshwene bygewoon het: 'There were a great diversity of dresses at the peetso. They all resembled each other, however, in having their bodies painted with pipe-clay from head to foot, and in wearing a kind of white turban, made from the skin of the wild hog [die bosvark, *Potamochoerus porcus*], the bristles of which are as the whitest horse-hair. Many wore tiger-skins [luiperdvelle], and several were ornamented

with eight or ten coverings resembling fur tippets, hanging from their shoulders, and others wore them depending from the middle of their bodies. There were a great variety of skin cloaks without the hair'. Ten opsigte van die Rolong het Campbell (1822[i]:302) opgemerk dat die jakkals hoofsaaklik vir sy vel gejag is, terwyl die sendeling Robert Moffat enkele jare later van 'n oudinwoner van Kaditshwene twee muskejaatkatkarosse, een silwervoskaros en een muishondkaros ontvang het, benewens 'n aantal hartbeesvelle wat hy gekoop het (Schapera 1951:262).

(iii) *Akkerbou*

Tydens 'n verkenning van terrein 2526AC3, die noordelike afdeling (*ntlha ya godimo*) van Kaditshwene, is die verbrande oorblyfsels van graansorghum (*Sorghum bicolor*) op 'n ashoopoppervlak opgespoor. In sy joernaal het Campbell duidelik onderskei tussen mielies, waarna hy as 'Indian corn' verwys, en gewone sorghum, waarna hy as 'corn' verwys. Dat sorghum die belangrikste gewas was wat deur die Bahurutshe boomenwe verbou is, word bevestig deur Campbell (1822[i]:220) se beskrywing van hul landerye onderweg na Kaditshwene: 'At two P.M. we came within sight of extensive corn-fields, in a plain of great length, but not above two to three miles broad.' Hierdie 'plain' was waarskynlik die vlakte op die plaas Braklaagte 90 JP (Lekubu), sowat 3 km suidwes van die destydse hoofstad van die Bahurutshe boomenwe. Toe Campbell (1822[i]:292) in Mei 1820 op Kaditshwene aangekom het, het die Hurutshe alreeds begin om van die graansorghum te oes. Volgens Robert Moffat (1842:338) is die begin van die plantseisoen by die Tswana op grond van die stand van die Plejade of Sewegesternte bepaal: 'The Pleiades they call seleméla, which may be translated, cultivator, or the precursor of agriculture from leméla, the relative verb to cultivate for; and se, a pronominal prefix, distinguishing them as the actors. Thus, when this constellation assume a certain position in the heavens, it is the signal to commence cultivating their fields and gardens.'

Sommige van die Hurutshe se landerye was waarskynlik nog nader aan die hoofstad geleë. Aan die voet van Kaditshwene, digby die Olifantspruit (Ratshukudu) op die plaas Kleifontein (of Olifantspruit 62) JP, kom daar 'n gelyk gedeelte voor wat as Mmamokabololo bekend staan. Hoewel, sover bekend, geen landerye vroeër deur blanke boere daar aangelê is nie, verwys die plaasbewoners daarna as die 'ou lande', 'n moontlike aanduiding dat dit vroeër deel van die landerye van die Hurutshe uitgemaak het. Soos gebruiklik by die Tswana, was die Hurutshevroue vir die bewerking van die landerye verantwoordelik (Campbell 1822[i]:255).

Sorghum is in verskeie vorme benut, en Campbell (1822[i]:207) beskryf hoe die Hurutshe 'boiled Caffre corn' uit 'n houtbak met 'n houtlepel geëet het. Hy het ook tydens 'n besoek aan Senosi, die hoofman van die Bahurutshe boemokgattha, die geleentheid gehad om van die bier te proe wat van sorghum gebrou is. Hy beskryf die bierdrinkessie soos volg (Campbell 1822[i]:243): 'Being invited by Sinosee to come and taste his beer, we went about mid-day. It was made from ground corn, looked like dark-coloured milk, and was as thick as common gruel. Its flavour was something like that of English beer about an hour after it is brewed. What I tasted had been made that morning. They placed before Sinosee a large clay vessel, in form of a goblet without the handle, which held two or three gallons [9,092-13,638 liter], filled to the brim. Sinosee first dipped a small calabash into it, and tasted it, to show it contained no poison. He then handed round the calabash to us and to many who had followed us into his yard.'

Volgens Campbell (1822[i]:244) het elke *lapa* 'n bergingshut gehad waarin die sorghumare in groot kleihouers bewaar is: 'Every family has a house for storing it up, containing rows of large clay vessels, neatly manufactured, and capable of holding ten or twelve bushels [1 boesel= 36,4 liter] each. They are arranged like casks in a cellar, are a little elevated from the ground, and many of them reach to the roof. For the sake of convenience, some of the vessels have a small door near the top, and another near the bottom, for more easily filling or emptying them.' Hierdie kleihouers word deur Campbell in sy ongepubliseerde sketse uitgebeeld (kyk foto 68), en soos op plan 5.17 gesien kan word, kom daar in die verskillende *malapa* verskeie klein klipsirkels voor wat moontlik die basis van bergingshutte verteenwoordig.

Hoewel slegs 'n baie klein persentasie van die potskerwe van die ashoopopgraving versier was, en dit meesal tot inkepings op die rand of lip van die houers beperk was (kyk hoofstuk V, figuur 5.36-5.38), skeep Campbell se skets (kyk foto 65) en beskrywings van kleipotte tog die indruk dat ten minste sommige taamlik uitvoerig versier was: 'We saw among them various vessels, formed of clay, painted of different colours, and glazed ...' en '[h]e ... in a short time brought me a present of a clay jar, painted red, blue [sic], and white' (Campbell 1822[i]:228, 238). Dit is moontlik dat veral die minder versierde kleipotte vir alledaagse doeleindes gebruik is en ook meer dikwels gebreek en as potskerwe in die ashoop beland het. Aangesien opgrawings op Latere Molokoterreine dikwels op ashoop fokus, in teenstelling met die fokus op hutvloere in Vroeë Molokoterreine, is die groter persentasie onversierde potte in versamelings van eersgenoemde terreine moontlik deels die resultaat van die opgravingstrategie wat gevolg is.

Daar is reeds vroeër verwys na die argument van Huffman (1996b) dat daar 'n verband tussen die invoering van mielies, die ontstaan van die groot Sotho-Tswanadorpe en die onstabiliteit en konflik van die *difaqane*-periode was. Hoewel Boshoek [sic] in die Suikerbosrand naby Johannesburg die enigste spesifieke voorbeeld is wat deur hom gelys word, beweer hy dat groot maalklippe, met 'n kenmerkende breë maalvlak vir die bewerking van mielies (die sogenaamde 'voëlbaddens'), in verskeie groot Sotho-Tswanadorpe uit die Ystertydperk aangetref is. Die implikasie hiervan is dat verskeie Sotho-Tswanastamme alreeds teen die einde van die agtiende of die begin van die negentiende eeu op mielies as 'n stapelvoedsel staatgemaak het. As gevolg hiervan het 'n ernstige droogte aan die begin van die negentiende eeu 'n verwoestende uitwerking op hierdie gemeenskappe gehad, aangesien mielies minder droogtebestand is as gewasse soos sorghum en manna. Soos Huffman (1996b:59) dit stel: 'The adverse effects of this drought on agriculture were probably exacerbated by the increased number of people and increased reliance on maize. A marked imbalance between people and resources ensued, and the tremendous military tension associated with this period - commonly called the *difaqane* or *mfecane* - caused many Sotho-Tswana speakers to aggregate in large settlements for mutual defence.'

Die presiese datum vir hierdie droogte word nie deur Huffman (1996b) vermeld nie, maar aangesien sy klimaatrekonstruksie op die bevindinge van Tyson en Lindesay (1992) gebaseer is, verwys hy vermoedelik na die periode na 1810. Soos reeds in hoofstuk III, afdeling 2, aangetoon is, is die periode tussen 1790 en 1810 deur Tyson en Lindesay (1992:275) as 'n tydperk van goeie reënval getipeer. Die jare 1800-1803, 1812 en 1816-1818 word op grond van 'n ontleding van mondelinge oorleweringe en kontemporêre geskrewe bronne deur Eldredge (1993:74) as fases van wydverspreide droogtetoestande in die Suid-Afrikaanse binneland uitgesonder.

Hoewel dit uit die argeologiese rekord (Maggs 1982) en die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Nguni (Walton 1953b:36) goed bekend is dat mielies reeds teen die einde

van die agtiende eeu in KwaZulu/Natal verbou is, is daar geen bewyse dat mielies op daardie stadium deur die Tswana verbou is nie. 'n Studie van die beskikbare tydgenootlike dokumentêre bronne toon aan dat hoewel mielies ander dele van die binneland, byvoorbeeld Mpumalanga en die Noordelike Provinsie, vroeër kon bereik het, dit nie deur die suidelike of westelike Tswana op 'n redelike skaal voor die twintigerjare van die vorige eeu verbou is nie. William Burchell (1824:413), wat die Tlhaping in 1812 by hul hoofstad Dithakong in die Noord-Kaap besoek het, noem nie mielies as een van die gewasse wat deur hierdie groep verbou is in sy bespreking van hul landbou nie, maar beklemtoon eerder die belangrikheid van sorghum. Na sy besoek aan Dithakong in 1820 op sy tweede reis in Suid-Afrika het John Campbell (1822[ii]:216) die volgende opgemerk: 'Indian corn [mielies], cabbages, &c. of which they are very fond, are regarded as only medicinal, and they suppose that by planting them they would be rendered unclean, and the falling of rain be prevented.'

Ook die getuienis van Kaditshwene dui daarop dat dit onwaarskynlik is dat die aanplanting van mielies as stapelgewas tot 'n bevolkingsontploffing en die sametrekking van die Tswana in groot komplekse aanleiding gegee het. Ongeag die presiese datums van die groot droogte, is daar reeds uit tydgenootlike berigte aangetoon dat die Hurutshe en ander Tswanagroepe reeds enkele jare voor die invalle van die *difaqane* in groot nedersettings saamgetrek was. Inskrywings in Campbell se joernaal wat met sy besoek aan Kaditshwene in 1820 verband hou, verwys ook glad nie na die verbouing van mielies deur die Hurutshe nie, maar wel na hul uitgestrekte sorghumlande (Campbell 1822[i]:220). Die maalklippe wat op Kaditshwene aangetref is (kyk foto 54 en 57), is lig en het nie die breë holtes van dié wat gewoonlik met die verwerking van mielies verbind word nie (kyk Maggs 1984:112). Daar is ook geen voorbeelde van die langwerpige ('two-handed') boonste malers, wat met die bewerking van mielies geassosieer word (kyk Walton 1953b:37), tydens die argeologiese verkenning van Kaditshwene en ander Latere Molokoterreine in Suidoos- en Sentraal-Marico opgemerk nie.

Bogenoemde getuienis strook met Stow (1905:418) se opmerking dat mielieverbouing deur die intog van die Ndebele van Mzilikazi noord van die Vaalrivier aan die Tswana bekend gestel is, asook die sendeling Robert Moffat se kommentaar (soos aangehaal deur A.T. Bryant) 'that maize was first brought to the inland Chwanas by the Zulu raiders under Mzilikazi' (Walton 1953b:37). Die verbouing van mielies het hierna vinnig versprei, want in 1829 het die handelaar Robert Scoon 'n Sotho-Tswananedersetting aan die Vaalrivier teëgekom waar hy 'at least 200 acres cultivated by Indian corn, standing as high as a man on horseback' aangetref het (Chase 1830:407). Meer navorsing is dus nodig om die chronologie van die invoering van mielies in die Suid-Afrikaanse binneland en die invloed daarvan op die negentiende-eeuse geskiedenis van die streek vas te stel. Op hierdie stadium steun die getuienis van kontemporêre of naby-kontemporêre geskrewe bronne, asook die bevindinge van die argeologiese ondersoek in Suidoos- en Sentraal-Marico, nie Huffman (1996b) se afleiding dat daar 'n direkte oorsaaklike verband tussen die invoering van mielies onder die Tswana en hul vestiging in groot nedersettings aan die begin van die negentiende eeu was nie.

Volgens Campbell (1822[i]:226) het die Hurutshe ook soetriet aangeplant en was dit 'n gewilde gewas, want hy merk daarop op: 'In the Bootshuana and Morolong countries, a considerable quantity of this cane is planted by the natives, which grows to the height of from six to eight feet. This is generally the first present they bring to strangers.' Hulle het ongetwyfeld ook ander gewasse soos manna, akkerbone, pampoene en makatane aangeplant (Stow 1905:418; Schapera 1951:188). Toe die Franse sendeling, Prosper Lemue (1847a:77), die Hurutshe 'n paar jaar later

by Mosega aangetref het, het hy aangeteken dat *ditloo* (die bambarra-grondboon: *Voandzeia subterranea*) aangeplant is.

Campbell (1822[i]:276; MSB77[iii]:38) noem ook dat 'Marootzee tobacco ...well known every where' was en dat hulle 'much tobacco' aangeplant het, nie net vir hulle eie gebruik nie, maar ook om ruilhandel mee te dryf. Dit is nie altyd uit sy beskrywing duidelik of hy na tabak (*Nicotinia* sp.) of na dagga (*Cannabis sativa*) verwys nie, want op een plek in sy joernaal kwalifiseer Campbell (1822[i]:281) sy verwysing na 'tobacco' as 'rather wild hemp'. Dit is moontlik dat die Hurutshe op daardie stadium albei aangeplant het, soos blyk uit Burchell (1824:230) se opmerking oor tabakverbruik onder die Tlhaping enkele jare tevore: 'Although the tobacco-plant has not yet reached the Bachapins, and although they do not, more than the Bushmen, cultivate it; yet it has long been travelling southward over the continent, probably from the Portuguese settlements, and is, at this time, growing among their northern neighbours, from whom they had obtained it by barter, long before it came to them from the side of the Cape of Good Hope.' Volgens Robert Moffat het die Hurutshe teen 1825 nog 'n soort monopolie op tabakverbouing gehad: 'They [die Tlhaping] have also commenced planting maize and tobacco, a thing before unknown among these western tribes. The Baharutse are the nearest tribe who enjoy the superstitious right to cultivate tobacco, and maize or Indian corn is unknown' (Schapera 1951:187-188). In die voorbereiding van die 'tabak' is die blare gekook waardeur dit minder sterk gemaak is, maar die Hurutshe het dit nogtans bo die tabak verkies wat in die Kaapkolonie beskikbaar was (Campbell 1822[i]:276-277). Die tabak (*motsoko*) of dagga (*motokwane*) is gewoonlik in 'n velsak gedra (Campbell 1822[i]:186).

Die sametrekking van die Tswana in groot nedersettings het noodwendig meegebring dat hul landerye nie almal naby die hoofwoonsentra kon wees nie, maar soms so ver weg geleë was dat dit 'n 'form of transhumance' tot gevolg gehad het (Hammond-Tooke 1993:49). Volgens Schapera (1943:25) het dit tot gevolg gehad dat die groot nedersettings nie regdeur die jaar ten volle bewoon is nie: 'The main settlements are fully inhabited during the dry winter months only. With the commencement of the rains, and therefore of the cultivating season, the people scatter to their fields.' Campbell (1822[i]:220) het opgemerk dat die Hurutshe gedurende die somermaande op groot skaal veldvrugte benut het, in so 'n mate dat die nedersettings by tye feitlik leeggeloop het omrede die inwoners in die omliggende heuwels gaan bly het om veldvrugte in te samel.

In die westelike dele van Suid-Afrika is landbouoefening onderhewig aan droogtes as 'n algemene en sikliese verskynsel. Dit kom juis aan die hand van Campbell (1822[i]:262-263) en Kay se waarnemings (1834:191; W.M.M.S., Box 1, File 1821, Kay - Directors, Kurry Chane, 20/8/1821) voor of 'n ernstige droogte destyds 'n gebied geteister het wat vanaf die Tlhaping van Dithakong tot by die Rolong van Khunwana aan die Moloporivier gestrek het. Ten opsigte van die Rolong van Khunwana het Campbell (1822[i]:183) opgemerk: 'Indeed many of the young people were mere skeletons from want of victuals.' Ook onder die Bahurutshe boMenwe het Kay (1834:198) in Augustus 1821 grootskaalse hongersnood aangetref wat waarskynlik deur 'n droogtetoestand en die voortdurende konflik met hul Tswanabure veroorsaak is. Weens die gereelde voorkoms van droogtes in die westelike dele van die land het reënmakers 'n belangrike rol in die landbouaktiwiteite en samelewing van die Tswana gespeel. Ook by Kaditshwene het Campbell (1822[i]:227) 'n reënmaker aangetref wat kort tevore by Dithakong was om die droogte wat die Tlhaping geteister het, te help verlig. Hierdie reënmaker, wat in Senosi se afdeling van Kaditshwene gewoon het, het by geleentheid as Campbell se gids op sy tog deur die hoofstad

opgetree. Uit Campbell se ongepubliseerde skets (kyk foto 34) en beskrywing van die reënmaker se ornamentbelaaide vrou kom dit voor of die reënmaker sy besondere talente in materiële welvaart omskep het: 'Rain-maker's wife at Kurreechane. With 5 copper neck rings the smallest of which will weigh half a pound, the largest or undermost perhaps 1 lb. On the lower part of her legs, for an ornament is wrapped round and neatly made from the root of a flower called marinudyen. Strings of beads from ostrich egg shells are wrapped round her waste [sic]. Her hairy cap is made of jackal skin. Her cloak of tanned skins [gebreide velle] made nearly as soft as woollen cloth. With strings of strung glass beads hanging from her neck over her breast of blue, black, white & red colours. Copper beads under each knee. Painted dark red from head to foot.' Volgens Campbell (1822[i]:256) was 'n reënmaker soos die spreekwoordelike profeet nie in sy eie land geëer nie: 'A rain-maker is not esteemed in his own country, he must be brought from a distance, for example, Mateebe [Mothibi, die stamhoof van die Tlhaping] sends to Kurreechane [Kaditshwene] for his rain-maker, and Liqueling [Diutlwileng, die regent van die Bahurutshe booMenwe] to a distant nation for his.'

By die Hurutshe moes die stamhoof toestemming verleen dat daar met die plant- of oesseisoen begin kon word of dat sekere boomsoorte soos die *mokubu* (*Terminalia sericea*: vaalboom), die *mokgalo* (*Ziziphus mucronata*: blinkblaar-wag-'n-bietjie), die *mosêltha* (*Peltophorum africanum*: huilboom) en die *monyena* (*Faurea saligna*: Transvaalboekenhout) afgekap word (Breutz 1953:155). Soos die houtskoolanalise van die ashoopgraving in hoofstuk V aangetoon het (kyk tabel 5.8), het die Hurutshe van Kaditshwene verskeie houtsoorte benut, waaronder die Transvaalboekenhout wat in al die ondersoekte lae voorgekom het. Reeds in 1813 het John Campbell (1815:217) op grond van inligting wat hy onder die Tlhaping ingesamel het die volgende oor die Bahurutshe booMenwe berig: 'The country abounds in wood, particularly one sort called Mangyena [*monyena*?: Transvaalboekenhout?], (of which they make large bowls,) which grows tall and thick. They have another tree, called Magguana (*mogwana*?: 'n *Grewia*-spesie?), and a black wood called Mola, which is very beautiful'. Laasgenoemde naam kon nie geïdentifiseer word nie, hoewel dit moontlik verwys na die grysappel, *mmola* [*Parinari curatellifolia*], wat egter geen swart hout het nie. Onlangse navraag onder plaaslike Bahurutshe het aan die lig gebring dat hulle veral die volgende houtsoorte in die omgewing as vuurmaakhout verkies: *Acacia tortilis* (haak-en-steek: *mosu*), *Dichrostachys cinerea* (sekelbos: *mosêlêselê*), *Acacia robusta* (enkel- of brosdoring: *mokhu*) en *Acacia nilotica* subsp. *kraussiana* (lekkerruikpeuel: *moga*).

c. Metaalbewerking en handel

Tydens die argeologiese verkenning van die drie geografiese afdelings van Kaditshwene is verskeie metaalbewerkingsareas opgespoor, wat met enkele uitsonderings ystersmeltplekke verteenwoordig het waarin meer as 'n 50 slakhoop getel is. Drie metaalbewerkingsareas is teenaan die residensiële komplekse aan die noordwestelike kant van die *kgôsing* bo-op Kaditshwene (terrein 2526AC2) op Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP opgespoor. Soos in die vorige hoofstuk genoem is, is drie slakmonsters afkomstig van twee van hierdie areas ontleed, waarvan twee as ystersmeltslak geklassifiseer is. Een van die twee slakmonsters van die tweede area (GPS-lesing: 25° 21' 19,9" suid; 26° 09' 53,7" oos] het egter ongeveer 1% koper bevat, op grond waarvan Miller (1995:47) afgelei het dat dit moontlik van 'n kopersmeltoond afkomstig was. Dit sou impliseer dat yster- en koperreduksie in dieselfde area plaasgevind het. Nie ver van die ysterslakhoop van die eerste area [GPS-lesing: 25° 21' 15,1" suid; 26° 09' 54,3" oos] af nie, is daar benewens slakkonsentrasies ook aambeeldklippe aangetref wat vermoedelik met die

voorbereiding van die erts verband hou. 'n Verdere twee ystersmeltkomplekse kom onderskeidelik op Kleinfontein (of Olifantspruit) 62 JP en Bloemfontein 63 JP aan die westelike en die oostelike voet van die rant voor waarop die *kgôsing* lê. Die ysterslakkonsentrasies aan die westelike voet van die rant is nie naby enige residensiële kompleks geleë nie (GPS-lesing: 25° 21' 26,5" suid: 26° 09' 48,8" oos).

Ook aan die suide- en suidwestekant van die noordelike afdeling van Kaditshwene (terrein 2526AC3: *ntlha ya godimo*) is daar twee ysterbewerkingsareas aangetref. Die suidwestelike area (GPS-lesing: 25° 20' 34" suid; 26° 09' 51,8" oos) het naas verskeie slakkonsentrasies, ook die oorblyfsels van vermoedelik ystersmeltoonde opgelewer. Daar is ook ysterslak ingesamel van 'n area na aan 'n groep *malapa* op terrein 2526AC1, 'n gedeelte van die suidelike afdeling (*ntlha ya tlase*) van Kaditshwene op Daskoppie (*Mosidi-wa-ditlhôbôlô*) wat destyds onder die beheer van Senosi gestaan het. Aangesien smidswerk onder die Suidoos-Bantoesprekendes tradisioneel binne die nedersettings plaasgevind het en met openbare aktiwiteite geassosieer is (Huffman 1993:221), was die analise van besondere belang. Daar kon volgens Miller (1995:48) egter nie bo alle twyfel bepaal word of die slak van smidswerk afkomstig was nie: 'The sandy inclusion bound together with glass contained separate fragments of slag in addition to other components. This very inhomogeneous microstructure may represent a smithing slag, although it is notoriously difficult to distinguish between smithing and smelting slags. It is also possible that this specimen represents material from the bottom of a smelting furnace. This would account for the diversity of components and the elevated potassium content which could have been derived from clays and felspars in the furnace wall.'

Ten minste sewe slakkonsentrasies en oorblyfsels van klaarblyklike ystersmeltoonde is ook aan die oostelike voet van Daskoppie opgespoor [GPS-lesing: 25° 22' 34,4" suid; 26° 10' 49,3" oos]. Daar kom ook smeltersareas voor aan die kant van die residensiële komplekse op terrein 2526AC13 en terrein 2526AC14; albei is klipbouvalle wat waarskynlik deel van die suidelike afdeling (*ntlha ya tlase*) van die hoofstad gevorm het. Slakmonsters van twee areas van terrein 2526AC14 is as 'bloomery iron smelting slag' geklassifiseer wat by temperature van 1250°C en tussen 1150° en 1200° C onderskeidelik gevorm is. Een van die slakmonsters het 'n beduidende hoeveelheid magnetiet bevat wat waarskynlik as erts in die reduksieproses benut is (Miller 1995:47). Die grootskaalse bewerking van yster moes destyds 'n beduidende uitwerking op die omgewing gehad het, aangesien daar bereken word dat elke ystersmeltoond tot soveel as drie bome of 180 kg houtskool per smeltsessie verbruik het (Goucher & Herbert 1996:50). Dit bied moontlik 'n verdere verklaring waarom daar so min bome in Campbell se sketse van die Kaditshwenekompleks voorkom.

Dit blyk duidelik uit bogenoemde opname dat die ystersmeltoonde gewoonlik aan die rand van of 'n hele ent weg van die residensiële komplekse geleë was. Die plasing van die smeltoonde buite die woonareas kan moontlik daaraan toegeskryf word dat dit as 'n gevaarlike towerproses beskou is wat aan verskeie rituele voorskrifte of taboes onderhewig was. Ter illustrasie kan verwys word na die etnografiese inligting oor die Lete wat, soos vroeër aangedui is, kort voor die ontruiming van Kaditshwene by die Bahurutshe booMokgatlha van Senosi in die suidelike afdeling (*ntlha ya tlase*) aangesluit het. Volgens hulle oorvertellings was die smeltoonde gewoonlik buite die nedersettings geleë vanweë die opvatting dat die yster nie behoorlik sou reduceer as dit binne die woonkomplekse gesmelt is nie. Die enigste vroue wat toegelaat is om naby die smeltoonde te kom, was ou vroue en dogters wat nog nie puberteit bereik het nie (Ellenberger 1937:44). Dat daar taboes verbonde was aan die ystersmeltproses word ook bevestig deur die Letegesegde, 'Go

ilēlwa bojalwa le ting gore tshipi e sa tlhanye ' [’Onthouding van bier en suur sorghumpap vind plaas sodat die yster nie "skif" nie, dit wil sê dat dit nie met die slak vermeng nie’], wat deur Ellenberger (1937:44, 1954:210) opgeteken is.

Inligting oor die metaalbewerkingsvaardighede van die Hurutshe het Europese besoekers aan Dithakong, die hoofstad van die Tlhaping, reeds op ’n vroeë stadium bereik. Burchell (1824:399) het reeds in 1812 aangeteken dat die Tlhaping nie self koper bewerk het nie, maar dit van meer noordoostelike groepe soos die Hurutshe en die Kwena verkry het. Die daaropvolgende jaar het Campbell (1815:217) van die Tlhaping verneem dat hulle hul koperringe, asook die yster waarmee hulle assegaaië gemaak het, van die Hurutshe geruil het. Volgens Campbell (1815:17) is hy toe ook meegedeel dat '[t]hose who work in the mines are said seldom to come out of them, which appears as if they were condemned to that employment.' Burchell (1824:399) was van mening dat die Tswana se woordeskat daarvan blyke gegee het dat yster vir hulle die belangrikste metaal was: '[T]hey had only one word "Tsipi" [*tshipi*] for all metals signifying in the first place iron followed by its colour ... copper was called "red iron", the name for gold or brass was "yellow iron" and silver was called "white iron" which was also used for tin'.

Campbell het tydens sy besoek aan Kaditshwene in 1820 heelwat meer besonderhede oor die metaalbewerkingsbedryf van die Hurutshe opgeteken. Op 4 Mei 1820 het hy en sy geselskap onderweg na die hoofstad 15 Bahurutshe teëgekom wat op pad na ’n ’ystermyne’ was. Die meeste van hulle het nette gehad wat van gras of biesies gevleg was om die erts in te dra (Campbell 1822[i]:216). Campbell het nooit tydens sy verblyf op Kaditshwene by een van die myne uitgekóm nie, maar die reisiger Scoon het wel in 1829, ’n hele paar jaar na die ontruiming van Kaditshwene, van die myne (waarskynlik kopermyne) besoek wat volgens hom tussen 15 tot 20 voet (5-7 m) diep was. Volgens Scoon was die ingang tot die myne slegs groot genoeg vir een persoon om in te gaan (Chase 1830:404). Soos vroeër aangedui is, kom daar wel in Campbell se ongepubliseerde sketse ’n tekening van die ’koperberge’ ten noorde van die Hurutshe voor wat sonder twyfel na die Dwarsberge verwys (kyk foto 45).

Soos in hoofstuk I, afdeling 4, genoem is, is die kopermyne van die Dwarsberge deur Mason (1982, 1986) ondersoek. Volgens Mason (1986:812) dui die volgende opmerking van die reisiger Lichtenstein (1815:409) in 1805 na afloop van sy besoek aan die Tlhaping waarskynlik daarop dat die Dwarsbergkopermyne deur die Bakwena ba Setšhele ontgin is: 'The most numerous tribe of all, that is the Macquini [Bakwena], are quite to the north-east, beyond the Muchuruhzi [Bahurutshe]. It is from these people that other Caffre tribes receive their metals: they are reported to be dug out of a vast mountain, one side of which yields iron, the other copper. The people are equally known to the Koossas [AmaXhosa] and the Beetjuans [Batswana], both calling them by the same name: it is the most distant, and the most important country known to both. They procure from it hassagais, knives, needles, earrings, and arm-rings, in exchange for which they give cattle. But this is not an immediate traffic: it passes through four or five hands.'

Na sy aankoms op Kaditshwene is Campbell op ’n dag deur die reënmaker na ’n smeltoond in Senosi se afdeling geneem. Benewens die skets van die oond (foto 58), gee hy een van die volledigste vroeë beskrywings van ’n ystersmeltoond in die Suid-Afrikaanse binneland (Campbell 1822[i]:228): 'The rain-maker took us to see one furnace, in which they smelted the iron. It was built of clay, almost equal in hardness to stone. A round opening was left at the top for receiving the ore, and an excavation underneath for holding the fire, which was open behind and before, not only for admitting the fuel, but also the wind from the bellows.' Onderweg na die noordelike

afdeling het Campbell (1822[i]:230) ook by 'n ystersmid aangegaan en die volgende waargeneem: 'At one place we stopped a short time with a blacksmith, who was making a pick-axe. He had three in hand, which were nearly finished; an assistant was employed to blow the bellows. A hard flint-stone served for his anvil, but he had a hammer with an iron head and a wooden handle, resembling the blacksmiths' small ore-hammer in England.' Verder op pad het hy nog by twee smede aangedoen en van die yster versamel wat hulle gebruik het. Volgens Campbell (1822[i]:245) het hulle ysterhamers nie meer as twee tot drie pond (0.9 -1.36 kilogram) geweeg nie en het hulle in stede van die ysterhamers ook van klippe gebruik gemaak om die skoffelpikke tot die regte vorm te hamer.

Hoewel Campbell nie self die smidsproses beskryf nie, het Robert Moffat in 1827 die volgende ooggetuieverslag van die werksaamhede van 'n 'brass or copper founder' opgestel. Hierdie smid was oorspronklik van Kaditshwene afkomstig en is by Tswaing, noordwes van die teenswoordige Vryburg, aangetref: 'I accompanied him to his shop in the open air. His bellows [were] two small goat-skin sacks; at the point of each, a piece of horn is fastened, which enters the fire by a tube, made of the same material as their crucibles. After fixing the apparatus on the ground, he sat down between the sacks, with one in each hand, opening their mouth as he drew them back, and shutting them when he pressed them forward, alternately' (Schapera 1951:242). Dat die Hurutshe wel kennis gedra het van die vorming van legerings blyk ook uit Moffat se waarneming van dieselfde smid op 13 April 1827: 'I stood some time beside the smith when he was melting copper. His crucible was a piece of old pot or earthen jar, the content of which was chiefly copper, some lead which he had begged from me, and a bit of iron. He remarked that he put the lead in for the purpose of giving it, the metal, a whitish colour' (Schapera 1951:245).

Hoewel die Hurutshe heelwat koperornamente gedra het, wou hulle Campbell nie naby hulle koperoonde toelaat nie. Hulle het wel genoem dat die oonde 'behind the houses of some of their captains' was, en hoewel hulle nie reguit geweier het om hom daarheen te neem nie, het hulle dit tog van tyd tot tyd uitgestel (Campbell 1822[i]:275). Oor die rede vir hierdie optrede van die Hurutshe het Campbell (1822[1]:275-276) soos volg gespekuleer: 'Perhaps they acted thus on the principle of the Birmingham and Sheffield manufacturers, being jealous lest others should obtain a knowledge of the art.' Op grond van die bykans totale gebrek aan argeologiese getuienis vir koperreduksie op Kaditshwene lyk dit eerder of die Hurutshe doelbewus probeer het om Campbell oor hierdie aangeleentheid te mislei, moontlik om hul aandeel in die koperhandel met die meer suidelike Tswana te beskerm. Dit is moontlik dat die Hurutshe nie self op groot skaal koper gesmelt het nie, maar bloot as tussengangers of skakel in die koperhandel met die Bakwena ba Setšhele gefunksioneer het. Hierdie handelsnetwerk in metale het, soos Lichtenstein (1812:368) bevind het, tot by die Xhosa aan die suidooskus gestrek.

Ofskoon hy nie spesifiek meld of hy hulle koperoonde gesien het nie, het ook Kay (1834:201-202; W.M.M.S., Box 1, File 1821, Kay - Directors, 20/8/1821) tydens sy besoek in 1821 aangeteken dat die Hurutshe van Kaditshwene sowel yster as koper gesmelt en bewerk het. Volgens hom is ornamente soos arm-, nek- en beenringe uit koper vervaardig, en strydbyle, assegaai, pyle, naalde, messe, en krale uit yster. Volgens Campbell (1822[i]:276) het die Hurutshe skoffelpikke, dissels, strydbyle, messe, assegaai, skeermeslemme, else, boortjies, smidstange, smidshamers, ringe en krale van yster vervaardig en nek-, arm-, been- en ooringe, asook krale van koper. Soos in hoofstuk V, afdeling 4.c, aangedui is, het die ashoopopgrawing (KLF1.1) 'n dissel- of skrapertagtige voorwerp van yster uit laag 1 (0-10 cm) opgelewer. In die aanvanklike ashoopopgrawing (KLF1.1) op Kaditshwene is geen koper- of ysterkrale teruggevind

nie, maar die onlangse opgraving van 'n aangrensende blok (KLF3.1) in die groot ashoop het wel enkele koperkrale en koperdraad, 'n moontlike koperooring en 'n paar ysterkrale opgelewer wat nog ontleed moet word. 'n Skoffelpiklem (kyk foto 59) is ook jare gelede deur die plaasbewoners in die noordelike afdeling van Kaditshwene (terrein 2526AC3) opgetel.

Argeologiese ondersoeke op Kaditshwene en ander Ystertydperkterreine wat met die Hurutshe of hul Tswanabure verband hou, het nog geen getuienis opgelewer dat hulle goud- of silwerornamente besit het nie. Dit is dus nie moontlik om op hierdie stadium lig te werp op die volgende opmerking van Campbell (1822[i]:269-270) tydens sy besoek aan Senosi se seun in die suidelike afdeling van Kaditshwene nie: 'On walking round his house I was amused to find two of our Hottentots busy in pulling off some copper rings from the arm of the captain, which they had bargained for. He had a respectable appearance, though painted red from head to foot. There must have been at least forty rings on the arm at which the Hottentots were pulling; he had also about thirty ear-rings hanging to his ears, made of a metal which much resembled gold, obtained, as I understood, from countries to the north of Kurreechane. He wore also beads, and what appeared to be silver rings, round his legs, obtained from the same quarter.' Ook onderweg na Kaditshwene het Campbell in April 1820 by Madibogo 'n groep Bahurutshe teëgekom, waarvan een 'n hartvormige ornament aan sy oor gedra en 'n ander vier ringe van dieselfde metaal wat baie soos silwer gelyk het. Op navraag van Campbell (1822[i]:165-166) het hulle verklaar dat 'the metal was not found in their country, but came from a nation of white people beyond them, which can be no other, I apprehend, than the Portuguese on the shores of Mozambique.'

Die argeologiese aanduidings van eksterne handelsbande uit die toetsopgrawings wat aanvanklik op Kaditshwene onderneem is, sluit benewens 'n geelkoperknoopdop uit laag 4 (30-40 cm), 40 heel en 3 gebreekte glaskrale in (kyk tabel 5.9). Die onlangse opgraving van 'n aangrensende blok van 1 m x 1 m het 'n verdere 70 heel en 11 gebreekte glaskrale blootgelê wat nog ontleed moet word. Die geelkoperknoopdop stem grootliks ooreen met dié een wat op terrein 2526CB9 op Magozastad 248 JP aangetref is, maar wat waarskynlik met die latere negentiende-eeuse nedersetting (terrein 2526CB10) van die Lete verband hou. Die inheemse groepe het, soos in die geval van die eksemplare van Kaditshwene en Magozastad, gaatjies in die knoopdoppe geboor en dit as ornamente gebruik (Miller & Markell (1993:107-108). Volgens Werz (1994:110) is daar dokumentêre inligting dat geelkoperknoopdoppe reeds so vroeg as 1659 deur die Hollanders aan die Kaap aan die Khoekhoen verhandel is. Hoewel die Kaap waarskynlik die oorsprong van die opgegraafde glaskrale was (Saitowitz 1991), is dit ook moontlik dat glaskrale die Hurutshe via die Portugese handelsnetwerk aan die ooskus kon bereik het.

Die skaarste aan ingevoerde handelsartikels op Sotho-Tswanaterreine in die binneland is reeds lank terug deur Brian Fagan (1969:69) opgemerk. Dit staan in skerp kontras met die groot hoeveelheid handelskrale wat op Ystertydperkterreine in die Limpopovallei aangetref word, 'n feit wat volgens Fagan daarop dui dat handel in die binneland meer plaaslik van aard was en onderling tussen groepe plaasgevind het. Aangesien daar dus hoofsaaklik in plaaslike en bederfbare produkte handel gedryf is, is dit moeilik om argeologies die omvang van die handelsbedrywighede op Kaditshwene te bepaal.

In die geval van Kaditshwene word die leemtes in die argeologiese getuienis oor handel egter gevul deur die inligting in Campbell se joernaal. Voordat Campbell (1822[i]:115) vanaf 'New Lattakoo' na Kaditshwene vertrek het, het hy die volgende opgeteken: 'Several Matchapees expressed a desire to go on the Marootzee journey, to exchange beads with that people for iron,

under the protection of our muskets.' Een van die waens van die Campbellgeselskap, die sogenaamde 'luggage-waggon', was deels gevul met handelsartikels wat aan die Tlhaping behoort het, naamlik 'red paint, blue shining powder, beads, cloaks, &c. to be exchanged for iron, copper and cattle' (Campbell 1822[i]:118-119). Een van die Batlhaping wat hom vergesel het, was later op die reis baie besorg daaroor dat Campbell (1822[i]:142-143) die mark sou ontwrig deur te veel glaskrale aan die Thamaga van Madibogo te betaal vir 'n os wat 'n ander een moes vervang wat deur 'n leeu doodgebyt is.

Soos blyk uit Campbell se kommentaar op die silwerkleurige ornamente wat deur die Hurutshe gedra is, was hulle moontlik met die Portugese handelsnetwerk verbind. Die regent Diutlwileng het Campbell (1822[i]:240) meegedeel dat '[h]e had heard of a nation to the N.E. called Mahalaseela, who use elephants as beasts of burden; beads came from them, and they lived near the Great Water.' Volgens Eldredge (1994:162) is die woord 'Mahalaseela' (ook 'Mahalatsela' in Campbell 1822[i]:256) 'n vervorming van *ma-ha-lesela* (*ma-ga-letsela* in Tswana) wat letterlik 'mense van die plek van lap' beteken. Dat die Portugese handelsnetwerk so ver die binneland in gestrek het, blyk ook uit die inligting wat Andrew Smith in 1835 ingesamel het (Lye 1975:297). Daarvolgens is die Bakwena ba Setšhele vroeër jare deur swart handelaars uit die omgewing van Delagoabaai besoek wat hulle van Europese artikels in ruil vir ivoor en beste voorsien het. Smith het ook opgemerk dat '[l]arge and coarse beads of Portuguese origin are often yet seen adorning the necks of natives towards the Tropic, and some of them were said to have been bought from tribes living in the direction in which the sun goes down' (Lye 1975:297). Die Bakwena ba Setšhele was die noordelike bure van die Hurutshe van Kaditshwene en handelskontak via hierdie netwerk met die ooskus was dus moontlik.

Campbell (1822[i]:250, 252) het in sy gesprekke met die regent Diutlwileng meermale na die Kaapkolonie as die 'bead country' verwys. Uit die Hurutshe se teleurstelling dat Campbell nie juis veel glaskrale saamgebring het wat aan hulle verruil kon word nie, is dit duidelik dat hulle goed ingelig was oor die handelsnetwerk wat tot in die Kaapkolonie gestrek en klaarblyklik deur die gebied van die Griekwas en die Tlhaping geloop het. Oor hul ontevredenheid oor die geselskap se gebrek aan handelsartikels het Campbell (1822[i]:246) soos volg berig: 'The people were greatly disappointed by our not having brought beads to exchange with them for cattle and elephants' teeth. Beads are the only circulating medium or money in the interior of South Africa.' Tog wil dit uit die volgende opmerking van die jeugdige troonopvolger, Moilwa, blyk dat hoewel glaskrale baie gesog was, die Hurutshe nie 'n oormaat daarvan besit het nie: 'Moeelway said in the tent, that had he plenty of beads, he should cover his whole body with them, and wrap them round his throat till they touch his chin.' Die volgende stelling van Mason (1986:673) is dus heeltemal ongegrond: 'Campbell provides a careful account of materials at Kaditshwene, ranging from stone walls to ornaments. He does not mention glass beads or other important materials.' Ander Europees vervaardigde goedere wat toenemend gewild onder die binnelandse stamme was, was knope, veral wittes (van been of skulp?), en knipmesse (Campbell 1822[i]:246).

Hoe wyd die handelsbande van die binnelandse Tswanastamme wel gestrek het, blyk uit 'n mededeling van die Hurutsheregent, Diutlwileng, aan Campbell (1822[i]:240-242) dat hy kennis gedra het van 'another nation to the N.E., who bring beads to the Boquains, called Moloquam; pointing to many beads on his arms, he said he got them by means of a servant whom he sent to the Boquains with an elephant's tooth.' Volgens Pistorius (1992:68) word hier na handelsbande tussen die Bahurutshe booMenwe en die Bakwena ba Modimosana ba Mmatau van Selonskraal of Molokwane verwys en kan bogenoemde verwysing soos volg geïnterpreteer word: 'The acting

chief stated that he traded beads, which he pointed out on his arm, from the "Boquains", known as "Molloquam" who had in turn obtained these goods from another nation to the north-east. ... It is clear from his description that "Molloquam" must refer to the Bammatau capital, Molokwane.' Hoewel die benaming 'Moloquam' maklik met Molokwane verwar kan word, dui 'n ontleding van die konteks van die verwysing daarop dat die benaming 'Moloquam' nie na die Kwena van Molokwane verwys nie, maar na 'another nation to the N.E.'. Uit die geografiese konteks blyk dit ook dat die Kwena na wie hier verwys word, die Bakwena ba Setšhele van die teenswoordige Botswana was, maar wat waarskynlik op daardie stadium naby die Dwarsberge gewoon het.

In werklikheid verwys 'Moloquam' heel waarskynlik na Malokwana, 'a name given by the Tswana to Native traders who visited them periodically from the Northern Transvaal', aldus Schapera (1959[ii]:44). Hierdie handelaars was waarskynlik van Tsonga-afkoms, soos blyk uit die inligting wat Methuen (1846:146), 'n ander vroeë reisiger wat Marico deurkruis het, van die Bakwena ba Setšhele verkry het: 'In reply to our questions as to whence they procured these ornaments, they said that some traders, the Maloquane, called also Baguapa [Makwapa, 'n derogatiewe naam vir die Tsonga] from tattooing their nose, bartered them for different commodities; that they are very strong, and bear their ivory away on their shoulders.' Hierdie interpretasie van Campbell se verwysing na die handelsbande met die 'Moloquam' word onderskryf deur Cooley (1830:312-13) se opsomming van dieselfde joernaalinskrywing: 'The Murútsi and other southern tribes obtain from the Maquain, beads, the money of the country, which are brought to the latter people by the Mollaquam [sic], who live near the great water (I presume towards Delagôa Bay), or derived from commerce with the Mahalaselé, a great nation situated to the north-east of the Maquaina, and who trade with a white people living near the great water, and speaking an unknown language. By this description, it is evident that we must understand the Portuguese at Inhamban'. In die lig hiervan is dit insiggewend dat ondanks uitgebreide opgrawings op Molokwane, daar nog geen glaskrale daar teruggevind is nie (Pistorius 1992, 1994 en persoonlike mededeling, Januarie 1995).

Uit Diutwileng se besware dat lede van Campbell (1822[i]:249-250, 267-268) se geselskap met sy onderdane handel gedryf het sonder om hom eers in die saak te ken, is dit duidelik dat die regent probeer het om die handelsaktiwiteite te beheer. Hy het daarop aangedring dat die handelsartikels eers aan hom aangebied moes word, en slegs indien hy nie daarin belang gestel het of die nodige ruilgoedere kon aanbied nie, kon die items aan sy onderdane verhandel word. Dit kom nietemin uit Campbell se waarnemings voor of daar wel bande tussen individuele handelaars van die onderskeie Tswanastamme gesmee is om sodoende die handelsproses te vergemaklik: 'They have a custom of forming what are called, at Lattakoo [Dithakong], Marts; that is, a particular connection with a person belonging to another nation, so that they reside at each other's houses, when visiting the place, and make mutual presents, & c. Their method of forming this connection at Kurreechane is by taking each other by the nose, e.g. When we were walking across the public place, an old captain asked Mr. R. if he would take him by the nose, which was tantamount to asking if he would consent to be his mart' (Campbell 1822[i]:274). Campbell se verwysing na 'marts' moet nie met markte verwar word nie, maar was bloot 'n vervorming van die Hollandse/Afrikaanse woord 'maat' wat, soos blyk uit die volgende opmerking van Burchell (1824:391), die Tswana via die Griekwas bereik het: 'Thus, a Hottentot from that village [Klaarwater], when he visits Litakun [Dithakong], which he never does but for the purpose of barter, goes directly to the house of his correspondent, whom he calls his *maat* (a Dutch word identical with, 'mate') who supplies him with milk and assists him in making his

purchases of oxen and ivory, and even engages to secure, or collect for him, a quantity of these articles ready at the time of his next visit.'

Daar is reeds op gesinspeel dat koperornamente en yster die belangrikste handelsitems van Kaditshwene was. Laasgenoemde is óf in onverwerkte vorm óf as implemente óf as ornamente in die vorm van ysterkrale verhandel. Reeds in 1812 het Burchell (1824:399) aangeteken dat nóg koperarmbande bekend as 'liséeka' (lisáyka)', nóg 'any other ornaments made of copper, are the work of the Bachapins [Batlhaping]. They are manufactured by some of the more northern tribes: particularly by the Bamakwins (Bamkweens) [Bakwena] and Morutzis (Morootzies) [Bahurutshe], in whose country that metal is said to be so abundant that a sufficiency for their constant consumption may be collected on the surface without the labour of mining.' Volgens inligting wat Campbell (1815:217) die jaar daarna van die Tlhaping verkry het, het laasgenoemde hulle koperringe, asook die yster waarvan hulle hul assegaaië vervaardig het, van die Hurutshe geruil. Dat die Hurutshe ook verwerkte ysterprodukte soos assegaaië, messe en krale aan ander stamme verruil het, is tydens Campbell (1822[i]:216) se besoek aan die Bahurutshe booMenwe in 1820 bevestig. Uit die inligting wat Campbell (1822[i]:246) en ander vroeë reisigers soos Lichtenstein (1815:409) verstrekk, blyk dit dat die Bahurutshe booMenwe en die Bakwena ba Setšhele die metaalvoorwerpe en ander handelsitems, byvoorbeeld ivoor, hoofsaaklik vir beeste verruil het. Campbell (1822[i]:277) is meegedeel dat '[a] rough-made axe is worth an ox'. Die besondere grootte van die hoofbeeskraal op Kaditshwene, asook die groot aantal veekrale en metaalbewerkingsareas wat op die terrein aangetref word, kan dus moontlik deels aan handelskontakte toegeskryf word.

Daar is ook reeds genoem dat Campbell (1822[i]:276) spesifiek meld dat tabak of dagga 'n uitvoerprodukt van die Bahurutshe booMenwe was. Hy het onderweg na Kaditshwene ook 'n aantal Bahurutshe met pakosse teëgekom wat ongebreide velle vervoer het wat hulle van die 'Tamaha' [Thamaga] van 'Meribohwey' [Madibogo] geruil het. Volgens Campbell (1822[i]:209) was die velle bestem as 'articles of barter with the nations to the eastward of the Marootzee, in the direction of the Portuguese settlements'. Indien Campbell (1822[i]:276) se lys van 'articles of trade manufactured at Kurreechane' op sigwaarde aanvaar kan word, en nie bloot 'n lys van gebruiksitems of ornamente verteenwoordig nie, kom dit voor of 'n wye verskeidenheid artikels in die binneland onderling tussen prekoloniale swart groepe verhandel is. Sy lys omvat die volgende:

- 'Van yster: skoffelpiklemme, dissels, strydbyle, messe, assegaaiemme, skeermesse, else, boortjies, smidstange, hamers, ringe, krale.
- Van ivoor: meshandvatsels, fluitjies, arm- en beenringe.
- Van koper: nek-, arm-, been- en ooringe, krale.
- Van biesies: mandjies, hoede.
- Van vel: karosse, hoofbedekkings, sandale, skilde.
- Van hout: verskillende tipes borde en lepels.
- Van klei: verskillende groottes en vorme van potte, bakke en bekere.
- Van klip: rookpype.'

4. SAMEVATTING

Uit die voorafgaande uiteensetting is dit duidelik dat die Latere Ystertydperk bewoners van Suidoos- en Sentraal-Marico reeds vanaf die vyftiende eeu n.C. 'n gemengde ekonomie beoefen het wat op akkerbou en veeteelt gebaseer was. Tot ongeveer die middel van die sewentiende eeu n.C. was die nedersettings relatief klein en waarskynlik grootliks selfvoorsienend. Sorghum was waarskynlik die belangrikste gewas wat verbou is. Hoewel dit tot dusver nie moontlik was om die presiese ligging van veekrale op Vroeë Molokoterreine te bepaal nie, kan daar aanvaar word dat beeste nie net in die bewoners se vleisbehoefte voorsien het nie, maar ook die bron van hulle rykdom was. Geen glaskrale is op Vroeë Molokoterreine teruggevind nie, 'n aanduiding dat die handelsnetwerk op daardie stadium tot naburige groepe beperk was.

Daar kan uit die argeologiese rekord afgelei word dat die gebied se bewoners teen die middel van die sewentiende eeu genoodsaak was om hul nedersettings aan die voet van rante te verlaat en hulle bo-op of teen rante in klipmuurkomplekse te vestig. Die Bahurutshe boomense het agtereenvolgens in hul hoofsetels by Mmutlagae, Mmakgame en Kaditshwene saamgetrek. Ten spyte van die totstandkoming van uitgebreide nedersettings, was die veranderinge in die leefwyse gedurende die Latere Molokofase nie wesenlik van aard nie, maar eerder die gevolg van 'n toename in die omvang of skaal van die samelewing.

'n Groter mate van ekonomiese spesialisasie het waarskynlik gedurende die Latere Moloko plaasgevind en die handelsnetwerk het tot by die Kaapkolonie en die ooskus gestrek. Tydgenootlike dokumentêre getuïenis dui daarop dat die Hurutshe van Kaditshwene veral ysterimplemente en koperornamente aan die suidelike Tswanastamme vir glaskrale, beeste en velle verruil het. Stamhoofde het 'n groot mate van beheer oor die handelsbedrywighede uitgeoefen en het klaarblyklik daarin geslaag om hul politieke gesag en rykdom uit te brei, soos blyk uit die enorme grootte van die hoofbeeskraal in die *kgōsing* van Kaditshwene, asook die prominente monoliet wat by die ingang tot die *kgotla* of openbare vergaderplek ingeplant is. Die plasing van die *kgotla* buite die beeskraal was waarskynlik 'n ontwikkeling wat hoofsaaklik uit die Latere Molokofase dateer, toe 'n groter bevolking en die amalgamasie van groepe die afbakening van 'n afsonderlike ruimte langs die beeskraal vir hofsittings en stamvergaderings genoodsaak het.

Die enkele glaskrale en 'n geelkoperknooppop wat op Kaditshwene opgegrawe is, bevestig dat die Bahurutshe boomense teen 1820 deel van die koloniale handelsnetwerk uitgemaak het, hoewel die handel waarskynlik van meer beperkte omvang was as wat uit die kontemporêre dokumentêre getuïenis afgelei kan word. Handelskonflik, tesame met bevolkingsdruk, beperkinge op verdere gebiedsuitbreiding, periodieke droogtes en selfs hongersnood het tot groter onderlinge stryd tussen die verskillende Tswanastamme gelei, wat veral deur veestrootogte gekenmerk is. Vanweë hierdie voortdurende militêre druk was die Bahurutshe boomense en ander Tswanastamme kwesbaar, en is hul verowering en disintegrasie kort daarna tydens die *difaqane* vergemaklik toe ontwortelde Sotho- en Ngunigroepe die binneland inbeweeg het en Kaditshwene en ander Tswananedersettings aangeval en verwoes het. Met die vestiging van die eerste blanke nedersetters in Marico kort na die *difaqane* is die voorhistoriese periode finaal afgesluit, waarna die Hurutshe aan ingrypende veranderinge in hul leefwyse blootgestel is.